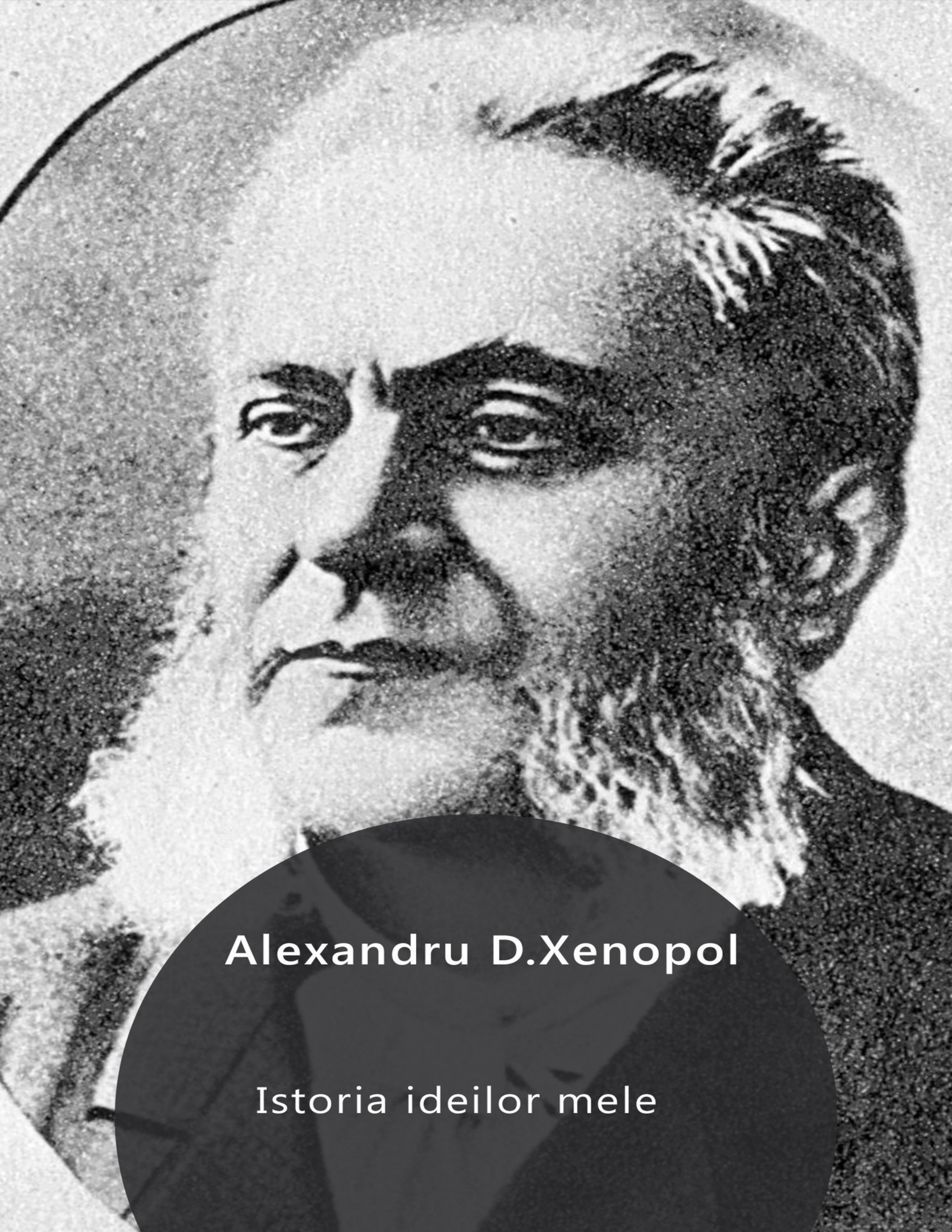

Alexandru D.Xenopol

Istoria ideilor mele

Istoria ideilor mele

Alexandru Dimitrie Xenopol

Editura Bestseller

bestseller

Carte electronică publicată cu sprijinul Ministerului Afacerilor Externe – Departamentul Politici pentru Relația cu Românii de Pretutindeni.

MINISTERUL AFACERILOR EXTERNE
DEPARTAMENTUL POLITICI PENTRU RELAȚIA
CU ROMÂNII DE PRETUTINDENI

I

A RIRIA

Comment veux tu que Je comprenne
Quand mon amour est si géant
Quand il me tire du néant
Néant de l'âme où j'ai vécu
Jusqu'à ce que je t'ai connu?
Comment veux-tu que je comprenne?
6 Août 1901 Vörishofen[2]

Mai mulți oameni, cari au găsit hrana sufletului lor în lumea cugetării, au scris amintirile vieții lor personale. În paginile ce urmează stau cuprinse acele ale desfășurării zilelor mele, însă privită aproape numai din punctul de vedere al desvoltării ideilor asupra lucrurilor și a lumii. Deși idealismul nu e product al individualității, și aceasta nu poate fi pe deplin cunoscută fără cercetarea fiziologică și psichologică a ființei ce-i dă naștere, voiu căuta să, desfac, pe cât se poate, înflorirea minții de trunchiul de care se tine și să povestesc mai mult înșirarea logică a gândirilor mele, decât să analizeze substratul lor pasional. Voiu reproduce deci, din viața mea numai ceea ce voiu crede neapărat pentru înțelegerea modului meu de a cugeta și de a reproduce cugetările mele. Cu acest sistem mă voiu feri de a înconjura adevărul, lucru la care silește uneori destăinuirea vieții mai intime. Apoi voiu putea să'mi întemeiez [expunerea] mai adese ori pe dovezi scrise, ceea ce este o puțină garanție a celor expuse. Mai la urmă, cum am simțit eu, florile sau spinii existenței, mă privesc pe mine, și ele pot să, intereseze, numai într'un grad mai restrâns lumea ce voiu lăsa-o dupa mine. Cele ce am cugetat însă, vor rămâne întrupate în scrierile ce am alcătuit și a arăta chipul cum ele s'au născut în mintea mea, poate să aibă oare care însenmătate și pentru alții.

Sunt născut în 23 Martie 1847 în Iași, mahalaua Păcurari în niște case de zestre ale mamei mele, care case acuma au fost dărâmate fiind vândute de părinții mei primăriei de Iași. Casa în care m'am născut era ieșită cu colțul în drum și în acest colț era o fereastră pe care o vedeam de departe când coboram strada ce duce către bariera Păcurari. Mi se părea totdeauna acea fereastră că era ochiu deschis asupra viitorului. Acum chiar, deși de mult timp dispărută, o văd încă înnegrind ca o pată pătrată albul peretului. Acea fereastră e una din amintirile matinale cele mai puternice ale minții mele.

Tatăl meu Dimitrie Xenopol se trăgea din o veche familie anglo-saxonă, după tată Brunswick, după mamă Smith. El a rătăcit în tinerețe, în urma unei dureri sufletești, prin Suedia, pe mare până la Constantinopole, de unde venise la Galați. Aici fu botezat de colonelul Schelety, tatăl generalului Carol Scheleti, care-i dădu numele de Dimitrie și-i schimbă tot odată și familia din Brunswick în Xenopol, adică fiul străinului. Acest botez a trezit ușor bănuiala protivnicilor familiei mele, mai ales a celor ai fratelui meu, omul politic[3], că noi am fi de origină Evrei. Tatăl meu fusese în adevăr botezat, însă nu din Evreu, ci din protestant și întors la credința ortodoxă. El se strămută la Iași, unde fu mai mult timp dragomanul consulatului prusac de aici, încă o dovadă că el nu era Evreu, de oare ce pe atunci Evrei[i] nu erau primiți în funcțiile prusiene. În Iași el se căsători cu Maria Vasiliu, fiica unui fabricant de țigle din Păcurari, cu care soție născu 6 copii, care trăesc după majoritate. Din aceşti[a] au rămas acuma când încep a scrie aceste amintiri (1913) patru: Eu cel mai mare, fratele meu Neculai, actualul ministru al Comerțului, sora mea Adela, scriitoarea noastră și sora mea Lucreția, o profesoară minunată. Tatăl meu se apucă de o afacere de schimb împreună cu Vasile Pogor cel bătrân. Apoi se lăsă de această afacere, deschise un pension, ceea ce se potrivia mai bine caracterului său de om învățat, decât îndeletnicirile comerciale.

Dimitrie Xenopol era într'adevăr un om foarte cunoscător în sfera limbilor și a literaturilor. El vorbea afară de limba lui maternă, germană, tot așa de bine și limbile franceză și polonă. Cunoștea și ruseasca și puțin italiana; iar cunoștințele lui se întindeau și la literaturile acestor deosebite graiuri; dar ele se concentrau mai ales în partea lor curat linguistică. Ceea ce-l interesa, era vocabularul deosebitelor limbi și redarea prin termenii corespunzători a acelorași noțiuni în deosebitele feliuri de a vorbi, fineța deosebirilor sensurilor, sinonimele, particularitățile sintactice și etimologice ale limbilor ce cunoștea. Cetirea lui cea mai plăcută era — lucru ce ar putea părea straniu — dicționarele, din care avea o bogată bibliotecă. Tatăl meu mai avea și o voce foarte plăcută și cânta destul de bine. Amintirile cele mai îndepărtate ale copilăriei mele mi-l arată luându-mă pe genunchi și alintându-mă cu melodii triste și melancolice din tara lui îndepărtată. Apoi mai cânta cu mare plăcere și un cântec francez:

Malborough s'en va-t-en guerre
Mirionton ton ton mirion terre
Malborough s'en va-t-en guerre
Ne sait quand reviendra[4]

Mai zicea apoi cu mare haz și cântecul lui Cadet Roussel:

Cadet Roussel a une maison
Cadet Roussel a une maison
Qui n'a ni poutres ni chevrons
Qui n'a ni poutres ni chevrons

Ah, Ah, Ah oui vraiment
Cadet Roussel est bon enfant[5]

Din această practicare a muzicei s'a zămislit poate în sufletul meu acea arzătoare iubire pentru această artă care m'a format și îndemnat pe drumul vieții și m'a făcut s'o învăț chiar, e drept însă mult mai puțin decum aș fi vrut.

Amintesc aceste lucruri, fiindcă ariile și cântecul tatălui meu mi-au dat acea pasiune mare pentru muzică, care m'a împins a cultiva mult și a gusta această artă.

Tatăl meu era un om foarte harnic și de o exactitate neștirbită în îndeplinirea îndatoririlor lui și de o cinste fără pereche. Despre această cinste a lui face dovada împrejurarea că după ce a fost aproape 20 de ani director al penitenciarului de Iași, mânuind pentru aprovizionare sutimi de mii de lei pe an, a murit absolut sărac, nelăsând mamei mele nici măcar cu ce să-l înmormânteze. Sărăcia lui este cu atât mai chinuitoare, cu cât el avea o numeroasă familie, care crescuse pe rând până la 6 copii, din care eu sunt cel mai mare (trei băeți, Alexandru, Filip și Neculai și 3 fete: Maria, Adela și Lucreția). Mijloacele restrânse și greutățile vietii îl făcură să'și concentreze toate activitățile lui în susținerea gospodăriei, la care îi stătea în ajutor mama mea Maria, femee cu puțină cultură, cum erau pe atunci femeile în țările române, însă înzestrată cu o inteligență deosebită și cu mari însușiri sufletești.

Tatăl meu era un om foarte strângător și econom și avea pentru ce. În stare de avuție restrânsă, cu 6 copii, trebuia să îngrijească mult de ținerea casei, la cari îi stătea de ajutor mama mea și ea o femee econoamă, cu puțină cultură, însă cu o inteligență vie și pătrunzâtoare. Îmi amintesc cum tata, din când în când deschidea sipetul legat în fier, în care își strângea economiile lui, scotea besecteaua de mahon ferecată cu argint, un dar de nuntă al mamei mele, și așezându-se pe colțul sipetului, își număra galbenii pe cari îi aduna unul câte unul. Îmi aduc aminte că într'o zi, când eram fată la așa numărătoare, am auzit numărul quatrevingt și mă miram eu cum puteau să fie așa de mulți!

Viața noastră bine înțeles era foarte restrânsă, petrecută numai între noi; Duminica ne duceam la biserică, căci tatăl meu îmbrățișase credința ortodoxă cu sfințenie și hotărîse de a fi un bun închinător al ei. La Paști și la Crăciun era sărbătoare mare și așteptam totdeauna acele zile cu mare nerăbdare pentru mâncările mai alese ce le pregătea mama, la Paști mai ales cozonaci, foarte bogat în ouă roșii.

Sara tata ne întrunea în jurul lui la cetit românește sau franțuzește, căci mama învățase puțin această limbă de la tata.

Mai așteptam aceste două mari zile și din pricina că atunci ni se primeneau hainele pe care tata avea totdeauna de grijă să le facă mai largi de cum cerea talia nostră «căci, spunea el, copiii cresc».

În această încunjurime de muncă și de intețire intelectuală s'a deșteptat prima mea copilărie. În pensionul tatălui meu lucram alături de tovarășii mei mai răsăriți: Vasile Ureche; Alexandru Radovici și Scarlat Scheletti (acești doi din urmă acum generali în retragere), Emil Costinescu (fost ministru de finanțe), Iancu Ghițescu, un proprietar de moșii și alții, al căror nume îmi scapă din memorie. Învățarea celor dintâi începuturi ale cărței și anume după sistemul de atunci al pensionatelor franceze în limba franceză, limbă ce era de obiceiu vorbită în școală și de care tatăl meu se slujea mai totdeauna față cu copiii săi, cu toate că știa germana. El voia să ne deprindă și cu limba aceasta; dar ea nu'mi era pe plac și o învățam fără gust, în cât propășirea mea în cunoștința ei, rămase totdeauna slabă. Din această practică timpurie și de toate zilele a limbei franceze se explică cum de o posed, îndestul de bine în scris și vorbire, cu toate că după cum se va vedea, studiile mele superioare le-am făcut în Germania[6] și nici odată nu am învățat în Franța. Cu toate aceste întreaga mea carieră științifică am făcut'o în aceste din urmă țări. Cea dintâi legătură a inimei mele în afară de frați și părinți, fu aceea cu vărul meu, Emil Costinescu, care închegă pentru mult timp o comunitate de gândiri și un schimb de cugetări între noi, despre care voiu vorbi mai la vale, întru cât a avut o înrâurire asupra desvoltării mele intelectuale, mai ales în ce privește cunoștințele mai desăvârșite ale limbei franceze.

Tatăl meu primind propunerea marelui ban de pe atunci lordache Ruset, din Bacău, de a merge la moșia lui Filipenii pentru a pregăti pe doi copii ai lui, desfăcu pensionul, și familia noastră se strămută la acea moșie, lângă Bacău, unde stăturăm doi ani. Aci se desvoltă în mine iubirea vieței de țară și plecarea pentru țăranii, ai căror copii îmi erau tovarăși în toate jocurile. După aceea, pe timpul când Austriacii ocupaseră Moldova 1855—1857, părăsirăm moșia și ne așezarăm în Bacău în niște case ale lui Ruset de lângă casele în care stătea el, și unde tatăl meu urma înainte a da lecții copiilor lui, mai luând și alte lecții prin oraș. Îmi aduc aminte de doi soldați, unul Neamț, numit Franz și celălalt Ungur, dați în cvartir, cum se zicea pe atuncea, la noi, care soldați erau oameni foarte detreabă, îngrijind de toate nevoile casei și mulțumindu-se cu tratarea ce le-o puteam oferi. Neamțul Franz îmi făcea jucării și mai ales zmee foarte frumoase care au fost totdeauna desfătarea mea cea mai plăcută. Și astăzi, când văd un zmeu zbârnâind prin aer, nu mă pot împiedeca de a nu mă opri spre a privi la el. Această pasiune a mea pentru zmee, denotă o plecare a minței mele cătră desfătările ideale.

În Bacău mergeam ades în casa doctorului Prodan, cu al cărui fiu, de și mai mare decât mine, legasem o strânsă prietenie. Ioan Prodan a ajuns până la a fi membru la Curtea de Casație, dar acum e mort și el.

După ce ne întoarserăm din Bacău iarăși în Iași, când aveam vârsta de 9 ani (1856), și ne așezarăm iarăși în casele noastre din Păcurari, tatăl meu

făcu cunoștința unui grec Constantin Athanasiade, care ținea un pensionat de băeți greco-francez în apropiere de casa noastră și mă dădu la el la învățătură. Grecul era un om foarte învățat, inteligent și bun cunoscător și al limbei franceze. În școala lui însă se învăța tot după sistemul vechilor școli fanariote, din care acest pension era o ultimă rămășiță rătăcită încă pe pământul românesc. Se învăța anume cu deosebire limba elină cu traducere în cea greacă modernă, ceea ce putea aduce un folos copiilor de greci din acel pension, dar nu avea nici un înțeles pentru acei de Români, cari alcătuiau cu toate aceste majoritatea elevilor. Așa și eu trebuia să învăț Iliada lui Omer pe de rost, mai multe sute de versuri din cântul I și cu traducerea lor, neînțelegând nici un cuvânt nici din limba originală, nici din cea în care se traducea. Totuș, din această învățătură mecanică mi-a rămas un fel de instinct al limbei grecești antice care'mi ajuta mult în studiile mele din liceu în această limbă. Mai păstrez încă o scriere a lui Athanasiade dîn 7 Fevruarie 1860, prin care mă cheamă la un examen după o boală ce zăcusem și în care îmi spune în o bună franceză:

«Vous viendrez demain chez nous; vous serez préalablement parfumé et purifié; ensuite vous passerez vos examens, vous dinerez avec vos condisciples, ensuite vous vous retirerez».

În timpul ce învățam la Athanasiade, niște Francezi zidiseră o moară cu aburi în Păcurari, lângă barieră, și tatăl meu făcuse cunoștință inginerului François Gaildry și a unui asociat al lui, Paul Burguet; Gaildry propuse tatălui meu să mă învețe desemnul liniar și luam regulat două lecții pe săptămână timp de mai bine de un an, în care răstimp deprinseiu destul de bine desemnul pe planșetă, învățam a mânui compasul, liniatorul, echerul și a copia în destul de curat planurile, pe care mi le dădea profesorul meu. Acest studiu îmi desvoltă gustul formei, preciziei și matimaticei și îndrumă mintea mea spre exactitate și claritate în concepții.

Tot în acest răstimp mă ocupam mult cu grădinăria. Casele părintești aveau un loc foarte mare și în fundul lui era un deal înalt de vo 8 metri, pe care se întindea un frumos tapșan de iarbă. Tatăl meu îl prefăcuse în o grădină de pomi roditori și de vie și eu îmi petreceam tot timpul liber la lucrarea acelei grădini, întocmind straturi, greblând și curâțind iarba, plantând flori și copaci, ba chiar deprinsesem și a altoi arbori de la un grădinar Neamțul Masapust, care întocmise grădina. Această, îndeletnicire a mea cu pământul și cu plantele spori plecarea pentru agricultură, dobândită încă din petrecerea mea la țară și care îmi îndrumă mai târziu mintea cătră natură și cei ce stau mai aproape de ea, nu mai puțin. Din aceste se desvoltă în mine acea mare iubire a naturei care a dat mai târziu naștere la însemnarea amintirilor mele de călătorii și a impresiilor mele din natură.

Mai mulți prieteni ai tatălui meu îl sfătuise însă să mă iee de la Athanasiade și să mă dee la școalele statului, spre a învăța cursul regulat al învățăturilor; în anul 1861 intrai în clasa IV primară de la școala din Trei

Erarhi, luând gazdă la bunica mea de pe mamă Nastasia Bădălescu, după al doilea ei bărbat ce locuia în dosul bisericei în niște case, de la care se intindea o vedere foarte frumoasă, asupra șesului Bahluiului. În acea școală avui fericirea de a încăpea pe mânile unui eminent profesorIoan A. Darzeu, om cu cunoștințe întinse și robul datoriei și al exactității. Fiind silitor la învățătură, eram privit de bunul nostru profesor ca unul din fruntașii clasului. Mai erau încă doi băeți foarte buni și ei, Ioan Tăzlăuanu și Vasile Ciudin, ambii morți acuma. Într'o zi se întâmplă — lucru cu totul afară din cale — ca Darzeu să nu poată veni la clas, din cauza de boală, și el ne scrise nouă celor 3 fruntași al clasului următoarea scrisoare:

Amicilor Xenopol, Tăzlăuanu și Ciudin,

Astăzi sunt bolnav și nu pot veni la școală. Fiți buni dar și împliniți-mi locul; puneți la exerciții pe toți la fizică, la cetire și la aritmetică. Preparanzii vor ținea liniște. Vă trimit 2 fizici pentru figuri.

Al vostru amic

J. A. Dameu

22 Iunie 1861

La examen ieșiiu întâiul la clasificare și trecui la liceu (1861).

II

Pe atunci era ca școală secundară în Iași numai așa numita Academie (astăzi Liceul Național). În decursul studiilor mele în această minunată școală s'au făcut mari schimbări în lumea ideilor mele. Dintre profesorii ce au avut asupra mea cea mai mare înrâurire însemn pe Zaharia Columb, originar din Transilvania și profesor de limba latină, o fire aspră și întunecată, dar foarte cunoscător în materia lui și unul din oamenii cei mai drepți și mai exacți ce am întâlnit în viață. Înaintea lui toată clasa tremura de frică, căci toți se temeau a nu fi înfruntați cu vocea lui cea răsunătoare și cu privirea lui cea încruntată. Îmi aduc aminte că într'o zi el care locuia țocmai la Socola și venia la clasă cu o trăsurică, întâlnise un băiat din clasa II venind prin noroiul străzilor ce pe atunci era îngrozitor, tot cătră școală și'l luase în trăsură; dar întrebându-l cum face perfectul de la verbul facio și băetul răspunzând greșit, îi spune: «mișelule, coboară din trăsură!». La Columb am învățat foarte bine latinește, ceea ce mi-a fost apoi de mare ajutor în studiile mele de drept roman la Universitatea din Berlin, unde chiar fui obligat să trec teza și examenul oral de doctorat în limba latină[7]. Alt profesor ce deșteptă în mine iubirea de țară și acea a istoriei era Mihail Buznu care făcea lecții foarte frumoase și elocvente de istoria Românilor. Pe cât însă mă încântase Buznu în cursul inferior, pe atât mă desgustase declamațiile pompoase și fără rost a profesorului de istorie din cursul superior C. Chirnischii care avea poate scuza că era și telegrafist!

Pe când eram în clasa IV de la Academie dădui în biblioteca tatălui meu peste scrierea lui Volney, Les Ruines[8]. Cunoștința mea cea temeinică a limbei franceze dobândită de la tatăl meu și de la contactul cu Athanasiade și cu inginerul Gaildry, îmi dădu putința înțelegerii acestei scrieri elocvente și adânc cugetată, de și cam declamatoare. Această carte îndrumă mintea mea spre citiri cătră care îi deschise calea profesorul Buznu. De abia sfârșisem această cetire și dădui peste altă lucrare de acelaș gen, de și scrisă în cu totul alt spirit, anume Istoria Civilisației în Europa și în Franția de F. P. G. Guizot[9]. Mergând într'o zi la Vitlimescu bibliotecarul principelui Grigore Sturza, și căutând prin bogata bibliotecă a principelui, dădui peste cele 5 volume ale lui Guizot care mă fermecase prin titlul lor, și mă rugai de tatăl meu să le împrumute pentru mine. Tot la Vitlimescu încă văzui eu creșterea gândacilor de mătase care mă interesa și mă pasiona într'un grad foarte mare și de unde mi-a rămas un gust deosebit pentru această

îndeletnicire practică, pe care mai târziu o puseiu în aplicare prin o cultură la grădina lui Rivalet, fostă a principelui Sturza, de la Socola lângă Iași.

Istoria civilizației de Guizot mă câștigă cu desăvârșire pentru istorie, cu toate că îmi era îngreuiată prin faptul că cunoașterea evenimentelor pe care se întemeia expunerea autorului nu'mi era pe deplin însușită. Pe atunci tatăl meu intrase ca Director al Penitenciamlui central din Iași și'mi aduc aminte cum îndată ce dobândeam un ceas liber de la ocupațiile mele școlare, mă duceam în grădina penitenciarului, unde cu cartea pe masă și cu capul sprijinit pe mâni, sorbeam cu o nespusă sete magistralele expuneri ale marelui istoric francez.

De la începutul cugetării mele mai libere, ea fu îndrumată prin o fericită întâmplare tocmai cătră îndestularea hranei de a cerceta ideile care stăpâneau desvoltarea popoarelor. De aceea să nu se creadă că lucrarea mea, poate cea mai însemnată, Teoria Istoriei[10] este o scriere întâmplătoare, răsărită sub pana mea din îmboldirea mai târzie a minții. Ea este crescută împreună cu mine din cele dintâi clipe, când mintea mea începea să înțeleagă rostul cugetării.

În 1866 fiind în clasa V la Academie, mai mulți băeți întemeiarăm societatea de elevi, intitulată societatea studioasă al cărei președinte fui ales eu. În ședința din 22 Aprilie 1866 cetii în această societate o lucrare asupra importanței si utilității istoriei, în care atingeam întrebări de teoria acestei științe, pe care, bine înțeles, le expuneam după ideile timpului. Istoria era pentru mine pe atunci învățătoarea vremilor de față și anume din intreitul punt de vedere: moral, politic și științific. Însemnătatea de căpetenie a istoriei îmi părea a consta în aceea că ea învăța pe un popor cum să scoată din studiul trecutului învățătura trebuitoare pentru a realiza la el ideile libertății și a egalității. De pe atunci, la vârsta de 19 ani, istoria nu mai era pentru mine «cunoștințe cu deamănuntul a tuturor faptelor ce le au făcut Domnii, toate luptele ce le au purtat; ci cercetarea stării societății sub cutare sau cutare regim». Stilul în care am scris această primă a mea încercare pe câmpul științei, și asupra căruia de aceea și stăruiesc mai mult, este încă încărcat cu neologisme; dar se observa în el un avânt al gândirei și frumoase asemăluiri: Așa spun într'un loc: «Mintea este o undă limpede, în care se reflectă faptele și obiectele ca în o oglindă. Imaginea e pură cât timp unda e liniștită și dacă arunci în ea o peatră, o bucată de țărnă, și îndată imaginea va apărea tremurândă și difuză ochilor noștri. Aruncați în mintea noastră acea piatră, acea țărnă, pasiunile și ignoranța, n'ar deveni imaginea faptului și prin urmare exprimarea — istoria lui?» Și aiurea, unde vorbesc de caracterele istoriei mai vechi care cunoșteau mult mai puțin evenimentele cum le cunosc cercetările mai noue cu toate că erau mai apropiate de ele, închei cu minunata comparație: «Și soarele, de și este vara mai depărtat de pământ decât iarna, totuși vara el încălzește mai mult».

În această întâia a mea încercare de autor, se văd însușirile care vor

desvolta pe acele de mai târziu, precumpănirea ideilor în expunerea trecutului și stilul meu limpede și colorat.

Pe când eram în liceu, mai multe împrejurări venise să adaugă izvoarele din care mintea mea să-și soarbă cultura. Mergând în casa verii mele Cleopatre Petit, fiica lui Teodor Stamate, unul din Moldovenii ce fuseseră pentru întâia oară trimiși la învățătură în ță-rile străine, împreună cu al doilea al meu unchiu, ambii veri buni ai mamei mele (Alexandru Costinescu arhitectul cazărmei de la Copou din Iași), aveam. prilejul de a asculta muzică aleasă, căci vara mea cânta foarte bine din piano și ea începu să'mi dea lecții din acest instrument, pe care le urmai apoi la Conservatorul din Iași, condus pe atunci de Francisc Caudella, tatăl D-lui Eduard Caudella,eminentul nostru compozitor; aci în conservator luai lec-ții de la profesorul Constantin Groș, până ce absolvii conservatorul urmând mai departe studiile muzicale și la Berlin cu pianistul Ra-decke[11]. Bărbatul Cleopatrei, un Francez Paul Petit ce era coafor, fusese pictor înainte de a îmbrățișa această meserie și el se apucă să'mi dea lecții de desemn de figuri în care ajunseiu iarăși la oare care progres. Prin aceste doue arte îmi desvoltai mintea și pe calea artistică, cum fusese deșteptate spre iubirea naturii prin petrecerea la țară și grădinărie, cum fusese deprinsă cu liniile pre-cise prin desemnul liniar, încât din toate părțile mintea mea se disciplina și se îmbogățea, pe când trunchiul ei principal se răsă-dise în câmpul istoriei.

Tot pe atunci unchiul meu Alexandru Costinescu, care nu știu pe ce temeiu se gândea să ajungă Domn al Principatelor U-nite și în așteptarea realizării acestui vis, se retrăsese din toate ocupațiile lui și trăia la via fratelui său Dimitrie Costinescu, lă-sându-și copiii fără învățătură regulată. Fiul său, bunul și vechiul meu prieten Emil Costinescu, ajunse unul din oamenii cei mai în-semnați ai țărei, datorită unei cultivări autodidacte și a unei in-inteligenți bogat înzestrate. Alexandru Costineseu, săturat de o aș-teptare care nu s'a mai realizat, se hotărî în 1863 să se strămute la București în postul de arhitect al Statului și luă cu el și pe copii lui. Se legă atunci o corespondență foarte stâmitoare între mine și Emil, fiul lui Alex., care corespondență ținu mulți ani și din care posed și acuma mai multe sute de scrisori. Această corespondență în afară de nobila hrană sufltească ce mi o dădea prin cultivarea unei prietenii din cele mai sfinte, mai contribuise la desvoltarea cunoștințelor mele în limba franceză, de oare ce este toată scrisă în această limbă.

În 1866 sfârșind clasa a V a liceului statului intram în Institutul Academic, o școală privată eminentă, în care predau cele mai însemnate puteri profesorale din Iași și în deobște din țară: N. Culiano, T. Maiorescu, Gr. Cobălcescu, I. Caragiani, I. Melik, P. Poni, I. Paicu și alții. Maiorescu văzându-mă sârguitor și priceput, prinse o mare simpatie pentru mine și mă luă sub a lui protecție. Mă duceam adeseori în casa lui, unde mai ales mă

atrăgea muzica cea foarte bună ce se făcea din când în când. Îmi aduc aminte mai ales de o serată, în care avui prilejul de a asculta din instrumentul pe carel cunoșteam și eu, pianul, pe D-ra Hrisoverghi acuma D-na Binna.

În Iunie 1867 la vârsta de 20 de ani dădui bacalaureatul ce tocmai atunci se înființase în Iași, încât eu avui onoarea de a'l inaugura. Dar cu prilejul acestui examen mintea mea fu pusă în o grea cumpână. Eram foarte legat cu familia Ciurea și mai ales doctorul Ioan Ciurea, medicul Institutului Academic, mă prețuia foarte mult. Avea un frate Gheorghe Ciurea care se pregătea și el de bacalaureat. Acest examen era pe atunci îndestul de împovărat, mai ales materiile matematice; învățând între altele și trigonometria sferică și cosmografia matematică, pe lângă toate obiectele litere ca greceasca, latina și franceza. Bietul prietenul meu Gheorghe era o minte foarte pricepută în toate trebile practice și avea cele mai bune apucături pentru agricultură; dar cele teoretice și mai ales abstracțiile algebrei și ale trigonometriei, atât plană cât și mai ales sferică, nu erau pentru capul lui. Pentru a îndatora familia, întreprinseiu sarcina peste putință de îndeplinit, de a face să pătrundă în mintea lui Gheorghe gustul demonstratiei algebrei și trigonometriei. M'am chinuit atât de mult cu această însărcinare ce mi-o luasem asupra-mi, încât am contractat un fel de amețeală, ca un fel de învârtire a ideilor în cap, așa că nu mai puteam lega cuvintele unele de altele. Mă temeam să nu înnebunesc și această zdruncinare a facultăților mele intelectuale ținu mai mulți ani și mă prigoni și la Berlin pricinduindu-mi cele mai cumplite suferinți, căci nu cred să fie ceva mai grozav în lume decât teama de a-ți pierde mintea.

III

Cum sfârșii bacalaureatul, Maiorescu propuse societâții Ju-nimea ce fusese înființată de el, de V. Pogor și de T. Rosseti și de Iacob Negruzzi[12] cu câțiva ani mai înainte, să mă trimită cu ajuto-rul ei la Berlin, pentru a urma studiile superioare. Societatea îmi făcu o bursă de 150 de galbeni pe an și eu plecai din Iași în Sep-temvrie 1867 împreuna, cu Gheorghe Negruzzi, fratele lui Iacob, ambii fii ai lui Constantm Negruzzi, apoi cu Dimitrie Iamandi și Constantin Jianu, amândoi din Botoșani spre capitala Prusiei, mergând până la Cernăuți cu o botcă jidovească, căci drumul de fier încă nu era înființat în România. În tot timpul cât am stat în Berlin, Iacob Negruzzi casierul societățeі Junimea mi-a trimes regulat banii și cu ceea ce mai putea rupe tatăl meu dela întreți-nerea familiei noastre, am trăit în Berlin 4 ani, până la 1871. Fiind că recunoștința niciodată nu a fost străină de sufletul meu, aduc și aici prinosul ei către acești doi bărbați Maiorescu inițiatorul și Negruzzi îngrijitorul carierei ce mi'am făcut'o. Acuma relațiile cu Maiorescu s'au cam răcit: pentru ce se va vedea mai la vale. Cu Negruzzi, deși mai puțin străin, ele nu s'au rupt.

Să arăt ce înrâurire a avut asupra mea petrecerea mea în Germania și studiile ce le-am făcut în universitățile de acolo, la Berlin și la Giessen.

Cum ajunseiu la Berlin, cu o slabă cunoștință a limbei ger-mane, însă înscris la ambele facultăți juridică și filosofică, ascul-tând chiar în anul I, când mă îngreuia necunoștința temeinică a limbei, un număr prea mare de 8 cursuri, patru juridice și patru filosofice. Cea întâi scrisoare pe care Maiorescu mi-a trimes la Berlin este din 2/14 Decemvrie 1867 sfârșind cu cuvintele:

«Ecrivez moi quelque chose sur l'impression que les profes-seur vous ont faits, surtout pour la philosophie. Je trouve que vous avez prie un peu trop de leçons. C'est du reste une precipi-tation que caractérise les étudiants de talent»[13].

Pe lângă cursurile universitare mai urmam și lecții de piano la un vestit profesor de muzieă Radecke[14] care însă fiind scump, 3 taleri (10 lei)1/2 de oră, nu puteam lua decât o lecție pe săptămâ-nă, pe lângă că mai trebuia să plătesc și chiria unui piano. Cunoștințele mele muzicale însă sporeau și prin ascultarea de bună muzică clasică, mai ales la concertul poporan al lui Bitse și prin aceea că mergeam în casa a două familii, a căror fete învățau la Berlin desăvârșirea studiilor de piano: acea aD-nei Barozzi, mama

avocatului I. C. Barozzi din București. Fata ei — măritată mai târziu cu Socrate Boscoff, acum moartă, ca atâția alții eu care începusem viața, a căruia fiu George Boscoff este și el un pianist de talent — cânta minunat din piano. A doua pianistă era din Rusia. D-na Timanoff, a căreia fată, Vera, era pe atunci una din cele mai bune eleve a Conservatorului din Berlin și care acuma a ajuns o mare executantă.

Studiile la care mă dădui cu mai mare sârguință erau dreptul roman și istoria universală. Dreptul roman îl ascultam regulat 2 oare pe zi la profesorul Rudorff[15] un mare romanist, cunoscut mai ales prin cartea lui Edicti perpetui quae supersunt[16]. Dreptul roman nu se poate pătrunde fără o cunoștință cât mai deplină a limbei latine și cunoștința acestei limbi dobândite de mine de la Columb[17] îmi ușura, mult studiul acestei discipline juridice fundamentale. Posed și astăzi o condică mare în folio în care este scris de mine după notițele din clasă cursul pandectelor învățatului profesor, sporit și adaos cu nenumărata listă din alte cursuri.

La istorie ascultam cursurile lui Mommsen[18], Curtius[19], Ranke[20], Gervinus[21] și alții, precum mă mai ocupam și cu estetica, cu istoria muzicii și vizitam foarte des muzeul de pictură și sculptură din Berlin, pentru a cunoaște din monumente chiar istoria acestor arte.

Căutam astfel să mă folosesc pe toate căile de petrecerea mea în un așa de mare centru cultural ca Berlinul. Dar lucru curios; de și am învățat destul de bine limba germană, nu am uitat de loc pe acea franceză și gândirea mea a rămas tot sub înrâurirea acestei din urmă limbi, cu toată însușirea din partea mea pentru germană.

În 1871 dădui ambele doctorate obținând la ambele notarea magna cum laude[22]. Doctoratul în drept a trecui la Berlin și anume în limba latină. Pentru a putea vorbi latinește, luai ore de exerciții cu un bătrân profesor de latinește Apitius care'mi revăzu și textul latin al tezei mele, spre a-i îndrepta limba. Apitius se minuna unde am învățat așa de bine latinește, de nu mi-a găsit în 98 de pagini decât vr'o 15 greșeli de stil. Cu câtă bucurie putui să-i spun, că aceasta o făcusem cu profesorul meu din Iași, Zaharia Columb.

Luasem ca subiect de teză o întrebare de cele îndrăznețe, dar care îmi reuși pe deplin, anume dovedirea că și la Romani principiul participării la o societate numai cu o răspundere bănească limitată (societatea în comandită, ear nu pe acțiuni) era cunoscută. Disertația mea De publicanorum societatum historia ac natura iuridicali,Berolini 1871, făcu oare care senzație și acum după 37 de ani de la tipărirea ei am primit o cerere de la Lepsius[23] să trimit unei librării câteva exemplare. Îmi aduc aminte că la susținerea în public a tezei, pregatisem cum era obiceiul întimpinările și răspunsurile de mai înainte cu trei colegi de ai mei bine înțeles și unele și altele în latinește; dar mi se spuse că puteam fi înterpretat de oricine asupra celor conținute în teză. Și într'adevăr în ziua disputației se rădică unul în corona cum se zicea pe atunci și îmi făcu o întimpinare la care răspunseiu

destul de bine în latinește, deși nepregătit pentru întâmpinare. În urmă întreaga adunare izbucni în aplauze.

În timpul studiilor mele la Berlin cad cele dintâi ale mele publicații românești pe tărâmul sociologic și istoric. Cea dintâi scriere a mea ce văzu lumina tiparului fu Cultura națională[24] în care pun de la început principiul că «Trebue bine să ne însemnăm, noi Românii că ori ce pas pe calea propășirii nu poate avea însemnătate pentru noi, decât in măsura în care reflectează asupra naționalităței noastre. Cosmopolitismul nu e pentru noi»[25]

Întâile cuvinte puse de mine spre a fi cetite de public au fost deci o închinare către naționalitatea română, Naționalist am fost de la cea dintâi îngânare a minții mele pe tărâmul cugetării și așa am rămas până acum și așa nădăjduesc să trec în pământ. E curios să povestesc cum mi-a venit această, primă inspirație a gândului meu. Profesorul meu de piano Radecke[26] îmi dăduse să învăț o sonată de Beethoven op. 1 al cărei final aduce așa de bine cu un cântec românesc. Îmi veni în minte să cercetez, pentrucă caracterul muzicei lui Beethoven îmi păru asemănător muzicei românești; cu alte cuvinte dacă muzica se poate colora deosebit după graiul poporan. O idee începu să'mi zbârnâie prin minte, când tocmai cântam finalul sonatei. Deocamdată mă sculai repede de la piano și pusei pe hârtie frase, din care apoi se desfășură în chip logic studiul întreg. După ce sfârșii lucrarea, o trimeseiu lui Iacob Negruzzi, care'mi răspunse într'un chip foarte măgulitor[27] și așa am început a scrie. Această scriere a mea înfățișează un interes fiind că este o lucrare absolut originală, neluată de la nimenea; căci nici un popor nu avea nevoie de a reflecta la așa ceva sau la cele ce ar fi trebuit s'o facă, nu se ivise omul. La cele mari și civilizate se desvoltă cultura pe cale inconștientă. La noi ea se introdusese pe cale voită și precugetată și era deci prin lucrul ce s'a dat teoriei, și această teorie am dat-o eu, generalizând lucrarea ca pentru toate popoarele.

Puțin timp după ce sfârșisem de scris Cultura națională începu să mă preocupe ideea altei lucrări, căci demonul scrisului fusese deslănțuit în mintea mea și nu era să se mai astâmpere. Anume, împins de dorința mea după idei în desvoltarea omenirii, puțin timp după, scrierea mea în Berlin, și cu toate că eram foarte ocupat cu cele 8 cursuri și cu studiul muzicei, cetiiu câteva recenziuni asupra unei cărți ce pe atunci făcea mare zvon în lumea învățată: Istoroia civilizației în Anglia de Henric Tomas Buckle[28] și mă puseiu să cetesc această carte care mă interesă în gradul cel mai înalt. Dar părerile istoricului englez se loviră în mintea mea de o împotrivire îndărătnică și mă hotării să'l combat. Fiind că cunoșteam Istoria civilizației în Europa și în Franța de Guizot[29] și mai cetisem și Istoria civilisației de Hartpole Lecky[30]și acea a desvoltărei intelectuale a Europei de W. Draper[31] apoi întreprinseiu un studiu comparativ asupra Istoriilor civilisației[32], în care analizaiu aceste patru scrieri. Mai ales însă îmi dădui

silința a combate părerile greșite ale lui Buckle, și aceasta am făcut'o așa de bine încât după 30 de ani de la acea critică, am reprodus în Principiile fundamentale 1899[33] și mai în urmă în Theorie de l'histoire 1908[34] argumentele aduse de mine încă de atunci contra părerilor lui Buckle. Și acest studiu asupra Istoriilor Civilizației[35] fu publicat în Convorbirile literare[36]

Altă scriere a mea apărută tot în revista lui Iacob Negruzzi în Studiile asupra stărei noastre actuale[37], în care atinseiu mai ales o întrebare capitală, acea a stărei noastre economice atât de înapoiată pe atunci. Cu acest studiu gândirea mea se aruncă asupra vieții materiale a poporului român, parte ce devine mai târziu un element esențial al cercetărilor mele istorice, dar care pe atunci urmăria mai mult atragerea luarei aminte asupra rolului însemnat pe care chestiile economice îl aveau și în viața actuală a țării noastre.

Dela această cercetare care țintea mai mult pe Români, mă îndreptai iar către o întrebare generală în analiza Operei lui Edgard Quinet: La creation[38], operă admirabilă a unui poet-filosof care cel întâi aduce geologia în câmpul istoriei și puse principiul cel mare că evoluția de la o vreme va părăsi materia pentru a trece în domeniul inteligenței, iar cataclizmul trecut al pământului s'a prefăcut acuma în schimbările neîncetate ale civilizațiilor.

Astfel începu acea clătinare neîncetată a minții mele într'o istorie pragmatică și teoria ei care s'a mânținut și accentuat și în decursul lungii mele cariere științifice.

Pe când eram la sfârșitul studiilor mele în Berlin se frământa în țară și în Viena între studenții români planul de a se face o mare sărbare pe mormântul lui Ștefan cel Mare la mânăstirea Putna în Bucovina. Hotărându-se lucrul, se publică un concurs pentru cea mai bună cuvântare de ținut pe mormântul eroului. Comisia ce trebuia să judece lucrările trimise era alcătuită din Cogălniceanu, Maiorescu și Alecsandri[39], și ea hotârî ca să mă însărcineze pe mine cu ținerea cuvântărei[40] ceea ce făcui în mijlocul unei mulțimi nesfârșite de Români adunați din toate părțile locuite de ei, spre marea mulțumire a tuturor. Cuvântarea fu tipărită în mii de exemplare[41] și răspândită în toate țările române, contribuind la înviorarea simțimântului național și la rădicarea conștiinței neamului. Înțelege ori cine cât de mult a trebuit să contribue această izbândă a mea la întârirea îndreptării naționaliste a cugetului meu.

IV

După serbarea de la Putna, unde mă dusesem deadreptul la întoarcerea mea de la studii, mă întorseiu la Iași, unde fui numit curând după aceea procuror de secție la Tribunalul din Iași în 1871, post în care stătui 4 ani, după care fui înaintat prim procuror în 1876. În 1878 îmi dădui demisia din magistratură în urma unei neînțelegeri cu procurorul general de atunci Teodor Mândru, și devenii avocat exercitând această profesiune până la 1883, când intrai profesor de Istoria Românilor la Universitatea din Iași, fără a părăsi însă cariera avocățască, dar lăsând-o pe al doilea plan.

În acest răstimp de 12 ani mintea mea făcu următorul drum în lumea ideilor. Mai întâi daraverile judecătoricești, ca procuror, îmi limpezise judecata, fiind necontenit îndemnat a cerceta adevărul, în a căuta să'l dovedesc, îndeletnicire ce era o bună pregătire pentru cariera de istoric, care și ea nu urmărește alt scop decât aflarea și dovedirea adevărului în faptele omenești. Aceasta cu atât mai mult, că tratând chestiile juridice fără a fi interesat în a lor soluție, decât din punctul de vedere al dreptăței, adică al adevărului în sfera binelui, puteam cerceta adevărul cu nepărtinire, lucru ce nu se întâmplă la avocat care caută să dovedească adevărul care-i convine lui. Cariera de avocat ar fi putut deveni o stavilă pentru îndrumarea spiritului istoric care fierbea în mine. Dar avocatura a fost pentru mine totdeauna o ocupație de a doua mână, și pentru care, de și foarte bine pregătit, pentru ea, prin studii juridice serioase, și înzestrat cu un dar de expunere îndestul de îmbelșugat, nu am ajuns nici odată a face mari isprăvi în această ramură. Mintea mea era plecată pentru studii și'mi aduc aminte cum, când mă preocupa scrierea vreunui articol, refuzam chiar primirea unor procese mici, fără de care nici cele mari nu se pot ademeni.

În ori ce caz practica și teoria dreptului îmi fură una din cele mai bune pregătiri pentru tratarea istoriei; căci judecata juridică este îndreptată asupra unor fapte omenești și se deprinde cu închegarea lor, care este, adese ori, stăpânită de o altă logică decât de aceea a înlănțuirei ideilor curate și anume logica dreptului se îndreaptă mai mult după acea a faptelor, care nu totdeauna e aceea a ideilor. Apoi ideea dreptului este acea care străbate istoria dela un capăt la altul, căci ce sunt toate frământările popoarelor decât năzuința de a realiza ideea dreptului sau de a apara această idee atât în relațiile dintre popoare, cât și în acele dintre clasele sociale? În sfârșit nu este cu putință de înțeles viața lăuntrică a popoarelor, fără cercetarea

așezămintelor lor, care toate sunt întemeiate pe raporturi juridice. De aceia și un mare istoric francez a spus:

«Tout jurisconsulte doit ĕtre historien et tout historien doit etre jurisconsulte»[42].

Și în timpul cât am fost procuror și după ce am ieșit avocat, am fost ocupat și ca profesor de istorie mai întâi la Institutul Academic, unde îmi sfârșisem studiile secundare, apoi de la 1883 înainte la Universitate. La Institut, ajunsesem colegul foștilor mei profesori, tot sub direcția lui I. Melik[43], om de o desăvârșită și drămăluită exactitate, care nu învoia profesorilor nici cea mai mică întârziere de la cursuri, fără a o nota și a reduce leafa în proporție cu oarele și chiar cu minutele lipsite. La Junimea îl râdea spunându-i că era Melik mindirigiul (era de origine arman) care coase la absențe. Am fost deci însoțit în anii de formare a caracterului meu de mai mulți oameni exacți în îndeplinirea datoriilor lor. Mai întâi neuitatul meu tată, apoi I. A. Darzeu, profesorul de la clasa IV primară, Zaharia Columb, profesorii mei din Berlin și I. M. Melik. Din această educație s'a împlântat și în mine simțul exactităței în îndeplinirea datoriei, a căruia lipsă m'a jignit totdeauna mult la conaționalii mei.

Tot în 1871 cu prilejul reînturnării mele în Iași, fui introdus în societatea Junimea de la care spiritul meu primi multe și folositoare imboldiri. Era o societate care cu nedreptul a fost numită societate de admirare mutuală, fiind că societate în care membrii să se sfâșie mai mult unii pe alții prin critica lucrărilor lor, decât Junimea nu cred ca să fi fost pe lume, dar critica era suportabilă, fiind că nici odată nu era făcută cu amărăciune, ci tot deauna din glumă și cu voie bună. De aceea și fie care membru primea observările, dacă nu cu plăcere, cel puțin fără revoltă. Cât de mult m'am folosit eu de critica Jummei, atât pentru a mânui eu însumi acest gen, cât și aplicată la scrierile mele istorice, îmi aduc aminte că de la un timp, mă hotârisem să-mi schimb stilul, să mă feresc de neologismele pe care le întrebuințam prea des. Căzui, bine înțeles, în excesul protivnic, așa că încercarea mea stărni în Junimea o protestare și un râs unanim care mă învăță să reduc excluderea neologismelor la o proporție mai moderată.

Lucrările făcute în răstimpul de 12 ani, de la întoarcerea mea în țară până la intrarea mea la Universitate, fură următoarele publicate toate în Convorbirile literare:

- Ceva despre literatura poporană 1872[44];
- Reforma asezămintelor noastre 1873[45];
- Despre învățământul scolar în genere și în special despre acel al istoriei 1873[46];
- O corespondență între I. Eliade și O. Negruzzi 1873[47];
- Despre Epigramă. 1874[48]
- Jurământul la Români 1875[49];
- Herodot în raport cu istoria noastră 1875[50]

- Despre Rumänische Stüdien de Rob. Rösler 1876[51];
- Baza geografică a Istorei Românilor 1876[52],
- Strabon în raport cu istoria noastră 1876[53];
- Starea noastră economică 1878[54];
- Bălcescu și Teutschländer, doue scrieri asupra lui Mihai Viteazul 1881[55];
- Studiu asupra poziției geografice a Românilor 1882[56];
- Politica franceză în Orient 1882[57].

În afară de aceste lucrări mai restrânse tipării în Convorbiri și apoi în 2 volumuri, unu mai întins: Răsboaele dintre Ruși și Turci și înrâurirea lor asupra țărilor române,Iași 1882, cea întâi lucrare a mea mai cuprinzătoare asupra istoriei Românilor, în care expuneam și cele două mari dureri ale poporului nostru: pierderea Bucovinei și a Basarabiei, ceea ce'mi dădu prilej a vărsa în aceste scrieri focul de care sufletul meu era cuprins pentru — dragul neamului — în contra principiilor adevărate ale istoriografiei, la care nu cugetasem încă pănă atunci. Aceste doue volume le dedicai iubitului meu profesor ,T. Maiorescu.

Tot în acest an reluai mai pe larg tema articolului meu din Convorbirile anului 1878: Starea noastră economică, publicând în Steaua României[58], organul Liberalilor moderați, o serie de articole asupra economiei țării noastre, care articole făcură mare sensație. Studiile economice fură apoi editate în volum de către librăria Samitcadin Craiova. Pentru a'mi aduna cunoștiațele trebuitoare în tratarea Istoriei, trăsesem în câmpul studiilor mele și Economia politică, de pe când eram. la Berlin și studiasem mai ales cu mare osârdie pe economiștii Carey[59], Americanul, și pe Germanul Fr. List[60]. Aplicând teoriile lor la starea României, am scos unele principii și învățături care pe atunci erau lucru aproape necunoscut în țara noastră, cauză pentru care Studiile economice, tipărite la Craiova[61] avuse un așa de mare succes.

Dela ele a început o mișcare mai însemnată în idei pe tărâmul economic, căci eminentele îmboldiri ale lui T. Martian fusese aproape uitate. Tot pe atunci în București lucra în acelaș sens P. S. Aurelian, încât după Martian, Aurelian și cu mine am fost promotorii cercetărilor economice în România.

Colaborarea mea la Steaua României, organul Liberalilor moderați, în 1879, se explică prin înrolarea mea în acest partid, în care intrasem în 1878 îndată, după ieșirea mea din postul de procuror de curte. Acest partid se formase în Iași sub presiunea reformei Constituției din 1878 de la care se cerea, după tratatul din Berlin, împământenirea în masă a Evreilor. Capii Junimei Carp, Pogor, Maiorescu și alții câțiva erau de părere a se primi condiția cu care ni se dădea neatârnarea. Singur Iacob Negruzzi dintre Junimiști nu vroia să cedeze nimic din antisemitismul său neîmpăcat; dar el rămase în Junimea, pe când un grup întreg, între care Vasile Conta, Grigori Buicliu și eu părăsirăm partidul Junimei politice, rămânând numai în

societatea literară, care însă primi o grea lovitură prin desbinarea politică și apoi fu desființată prin strămutarea lui Iacob Negruzzi în București, care luă cu el și organul Societății, Convorbirile Literare (1881).

Această despărțire a Societății Junimea, din cauza introducerii politicu în ea, aduse răcirea mea cu Maiorescu, căci Liberalii moderați, desfăcându-se în curând prin atragerea lui Conta de către Brătianu în minister[62], eu trecui la liberali, ceea ce mă îndușmăni politicește cu Junimiștii politici, din care unul din cei mai cu vază era Maiorescu și care rămăsese în tabăra conservatoare.

Răceala lui Maiorescu pentru mine se văzu în curând. În un articol înserat în Convorbiri întitulat: [Literatura Română și Străinătatea][63], Maiorescu amintește mai multe scrieri istorice apărute în România [Șincai, Petru Maior, N. Bălcescu, Laurian și M. Kogălniceanu][64] până la [1881] [65], răstimpul tocmai în care apăruse cartea mea: Răsboaele între Ruși și Turci[66], pe care i-o dedicasem lui, fără ca Maiorescu să pomenească în acel articol nici un cuvânt despre scrierea mea. Adânc jigriit prin această trecere cu vederea, eu care cu toată desbinarea politică îi rămăsesem adânc recunoscător, pentru tot ce făcuse pentru mine, îi trimeseiu o scrisoare în care mă jeluiam pentru lipsa lui de băgare în samă a unei lucrări ce nu putea fi trecută cu vederea tocmai de acela căruia o închinasem. Într'un răspuns îngăimător, Maiorescu cată să explice această omitere prin faptul că scrierea mea nu ar fi intrat în cadrul arătării sale. De atunci relațiile între mine și Maiorescu merseră tot înrăutățindu-se cu toate că eu m'am silit întotdeauna să'l rețin de pe povârnișul desbinării.

V

În 1883 s'a petrecut un mare eveniment în viața mea intelectuală. Am fost numit profesor de istoria Românilor la Universitatea din Iași. Iată cum s'a întâmplat lucrul: pe atunci catedra de istoria Românilor era îmbinată cu acea de literatura română și era ocupata de Andrei Vizanti[68], un om nenorocit care de și ajunsese la mari demnități atât culturale cât și politice, stăpânit de patima jocului de cărți, mâncase mai mulți bani de la casa teatrului, unde era președinte al comitetului și pentru a scăpa de urmărire fugise în America, de unde i s'a pierdut urma. Primul ministru I. C. Brătianu[69] avea o bună idee de mine din lucrările mele, despre care i vorbiseră mai mulți oameni politici. Fiind invitat într'o zi la masă la Brătianu, îl rugai să desfacă catedra de istoria Românilor de acea de literatură, ca să pot să mă prezint la concurs pentru ocuparea celei de istorie. Brătianu ascultă de rugăminte mea și desfăcu catedra pe care eu o luai, prezentându-mă la concurs și la 1 Octomvrie începui cursul de Istoria Românilor, îndeplinind astfel unul din cele mai fierbinți visuri ale vieței mele. Eram în vârstă de 36 de ani.

Tocmai pe atunci, întărit prin cercetările ce le făcusem asupra istoriei poporului meu, despre care am vorbit mai sus, întreprinsesem o lucrare mai mare, Teoria luiRösler[70], o desvoltare a articolului meu din Convorbiri din anul 1876, tratând chestia stăruinței Românilor în Dacia în toate amănunțimile. Nefiind deocamdată pregătit pentru un curs deplin de istoria Românilor, aleseiu ca materie de predare pentru anul intrării mele în Universitate combaterea părerilor lui Rösler și ale tuturor acelor ce tăgăduesc formarea naționalității române la Nordul Dunărei. Cursul meu nou și bine studiat plăcea și interesa nu numai pe studenți, dar și pe mai multe persoane din public, care veneau să'l asculte. În anul următor, publicai acest studiu într'un volum[71] și pregătii până atunci cursul de istoria Românilor propriu zis, prin acel al istoriei vechi, până la fondarea Principatelor. De atunci îmi puseiu în minte să scriu istoria completă a poporului meu, la care mă pregătisem de la 1868 prin lucrările neîntrerupte, adică de 16 ani. În trei ani schițai astfel în cursul meu întreaga istorie a Românilor. Când reluai cursul iar din cap, în 1887, lucram cu un avânt și un dor nemaipomenit spre a'l vedea tipărit. Redactam 8—10 ore pe zi, așa că în 1888 văzui apărând de sub tipar volumul I al Istoriei Românilor din Dacia traiană, în cuprinderea de 619 pagini și conținând aproape 1000 de note

culese din numeroasele mele cetiri și care reproduceau referințele la izvoare. Prezentându-l Academiei Române în 1889, el fu premiat cu 5000 de lei și fui ales totodată membru corespondent al Academiei. Volumurile se urmară regulat în fie care an, câte unul, așă că la 1893 după 10 ani de muncă aplicată redactării și 16 ani de pregătire anterioară în total 26 de ani, putui vedea desăvârșită una din lucrările cele mari ale vieței mele: Istoria deplină a Poporului Român. Mise dădu în Iași un mare banchet pentru sărbătorirea acestei opere naționale și Academia Română mă alese de membru ordinar al ei. Lumea se mira cum de scoteam regulat în fiecare an câte un volum. Dar când începusem tiparul în 1888, patru volume erau aproape redactate, al V-lea, Fanarioții, era gata ca adunare de material și singur al VI-lea era numai conceput.

Cum spuneam în Prefață la vol. I, întreprinderea era îndrăzneață și cu îndrăzneală a fost condusă; dar ce e mai mult, adusă la îndeplinire, lucru ce încă nimenea înaintea mea de la Șincai nu săvârșise de a scrie dintr'o întinsoare o istorie completă a poporului român. Și era îndrazneață întreprinderea, mai întâi fiindcă multe izvoare erau nepublicate și chiar necunoscute și că trebuia suplinite lipsurile divinații prin istorice. Mai era îndrăzneață, fiind că multe părți, ba aproape toate, trebuiau create din nou, întru cât lucrările pregătitoare erau «puține și înguste». Nu căutaiu la nici o piedică și mă puseiu la muncă cu o râvnă fără samăn, așa că în curând capitolele prinseră să se înșire după capitole și părțile istoriei poporului român să se închege în toturi sistematice, oglindind desvoltarea lui în idei obștești, însă totdeauna întemeiată pe un bogat material de fapte. S'a întâmpinat de răuvoitori că informația în Istoria Românilor ar fi neîndestulătoare. Este adevărat, dacă o judecăm după izvoarele cunoscute acuma după scrierea ei; dar potrivit cu starea cunoștințelor, e o lucrare conștiincioasă și bine întemeiată. Ce e mai neașteptat poate, este împrejurarea că acuma, când pregătii a doua ediție, de și numărul izvoarelor a crescut în chip nemăsurat, ideile fundamentale, canavaua pe care am țesut expunerea, a rămas aproape neschimbată. Cu toate că pe atunci încă nu reflectasem asupra naturii disciplinei căreia îmi închinasem viața, și nu ajunsesem nici la convingerea că ideile generale în istorie nu sunt legile, ci seriile de desvoltare, totuși din un sănătos instinct executasem în mod neconștient ceea ce mai târziu reflecta și cugetarea adusă la înflorire în mintea mea. Toată istoria Românilor nu este decât o înmânunchere de serii istorice care se țin una de alta, se prefac una în alta, se înrâuresc mutual, se combat sau se sprijinese între ele. Așa bună oară am arătat, cum din stăpânirea turcească izvora înrâurirea grecească, din aceasta cea franceză și din aceasta din urmă regenerarea Românilor, intelectuală și politică. În alte priviri, am dovedit cum introducerea limbei române în biserică a dat avânt unei desvoltări intelectuale românești, care în timpul Fanarioților nu a fost stânsă, ci numai înăbușită și care aprinsă din nou la soarele renașterii minței

românești în Ardeal, trebuia să se îmbine cu înrâurirea franceză pentru a readuce iarăși cu onoare la Români viața națională. În relațiile economice, am arătat cum pe de o parte apăsarea turcească care se rezolva în grele dări, pe de alta istovirea pământurilor domnești, împinseseră pe boieri spre rotunjirea moșiilor lor pe sama părticelelor țăranilor liberi (moșneni și răzeși), cari deveniau țărani supuși boierilor și mănăstirilor. Din cauza interesului încasării contribuțiilor după sistemul cislă, ei aduceau cu sila țăranii ce fugeau din un sat și așa se introduse șărbirea. Existând însă în țările române robia Țiganilor, țăranii fură în curând amestecați cu ei, așa că și țăranii ajung în adevărata robie. Cu toate acestea, situația lor economică nu era ră, căci ei aveau mult pământ la îndemână pentru pășunarea vitelor lor celor numeroase. După deschiderea Mării Negre prin tratatul din Adrianopol, 1829, boierii simțesc nevoia unei agriculturi mai întinse. Ei se folosiră de Regulamentul organic pentru a restrânge pământurile date țăranului. Pentru a putea crește vitele, țăranul era nevoit să iee pământ în arendă de la stăpân, care i'l dădea scump și-i robia munca. Legea din 1864 suprimând îndatorirea proprietarului de a da pământ însurățeilor, țăranii ajunseră prin înmulțirea poporației în nevoia de a lua de la proprietar și pământul de hrană pentru muncă, încât robirea brațelor lor deveni tot mai grea. Așa l'a găsit timpurile în care trăim. Relatiile țărilor române cu Turcii au fost închegate în următoarele idei obștești. La început lupta de împotrivire contra copleșirei otomane (Mircea, Vlad-Țepeș, Ștefan cel Mare); după căderea Românilor sub Turci, încercare de a se rescula (Ioan cel Cumplit, Mihai Viteazul). Apoi vine ca un corolar al stăpânirei turcești înrăurirea grecească, mai întâiu întâmpinată cu răscoală. Dar nervul împotrivirei slăbește și protestarea, din armată violentă devine numai intelectuală și literară (cronicarii epocii Turcești). Moartea poporului român se îndruma cu încetul, dacă alt curent crescut alăturea cu acel al căderii, acel al reînvierii, nu ar fi rechemat poporul la viață prin revoluția din 1821. De acolo înainte prin revolutia din 1848 și prin unire, se îndrumă domnia cea însemnată a lui Cuza Vodă care puse temelia regenerării românești. De aceste închegări, de serii mari de fapte, care explică desvoltarea poporului român este plină lucrarea în cursul celor 6 mari volumuri ce o cuprind.

Dar cele 6 vol. de Istoria Românilor mai au o însușire, aceea de a fi pătrunsă de la un capăt la celalalt de jocul ascuns al iubirii de țară și de neam, care străbate adese cu scânteele sau flăcările ei prin spuza gândirilor, poate mai mult chiar de cum o învoește o tratare absolut științifică a istoriei. Pe atunci, cum am spus'o, nu cercetasem încă natura istoriei: și nu formulasem principiile, după care ea trebue tratată. Acuma, în această privire am scris'o cam altfel, tot așa cum după publicareaPrincipiilor fundamentale[72], am scris pe acea a lui Cuza Vodă[73].

Și cu toate aceste m'am silit să nu ascund nicăieri adevărul, chiar atunci când el lovia în chipurile și ideile care au stat ca rădicători ai vieței noastre

naționale. Așa am susținut nu numai amestecul Dacilor, dar și acel al Slavilor, în alcătuirea naționalității noastre, lucru ce mai înainte era încunjurat de scriitorii noștri; am expus urmările pierzătoare ale politicei interne a lui Mihai Viteazu asupra stării țăranului; am coborît pe Vasile Lupu din nimbul de domnitor cu simțiminte românești, care din iubire de românism ar fi introdus limba română în biserică, arătându-l după izvoarele timpului ca un domn pe deplin grecizat care favoriza pe greci în toate chipurile și care numai silit de împrejurări obștești, luă masură de a schimba limba slujbei bisericești Epoca Fanariotă am arătat-o în ceea ce era într'adevăr, o continuare a unei stări anterioare de jaf și despuiere cătră care se adaose și conșttința unei apăsări străine pe un simțimânt național redeșteptat. M'am ferit deci de a mă face nici hulitorul dar nici apărătorul acestei epoce care prin apropierea și mai mare de noi, adunase asupra ei toată urgia vremurilor trecute. Și Tudor Vladimirescu l'am arătat iarăși conform cu documentele, ca inițiatorul, nu a[l] revoluției Românilor contra Grecilor, ci a[l] unei revoluții sociale îndreptate contra tuturor boierilor, fără deosebire de Români și Greci, și că această mișcare din 1821 luă un caracter național numai prin amestecul boierilor în ea. De aceea în Moldova unde de la început se amestecară boierii în mișcare, ea avuse din întâile zile chiar caracterul național. Așa am căutat pretutindeni a restabili adevărul întunecat de simțimânt; dar nici odată nu am depășit măsura și nu m'am silit a face pe placul străinilor, coborînd toate figurile mărețe ale trecutului nostru și răspingând numai pentru pretextul de a face știință și nevoind mai ales să slujesc de autoritate românească pentru împutările străinilor, ideile pe care se razimă întreaga desvoltare a poporului român.

Am căutat apoi, eu cel dintâiu, a da un loc însemnat desvoltării culturale și acelei a așezămintelor și a nu înneca întreaga istorie numai în fapte politice. Sunt cel dintâiu care am cercetat în tot lungul istoriei Românilor desvoltarea boierimei, a producției și bogăției țărilor, starea țăranilor, așezămintele juridice și sociale ca breslele, modul ocârmuirei, starea financiară, moravurile și deprmderile, literatura lumească, și bisericească, căutând totdeauna a forma și legătură asemenea desvoltării cu mersul obștesc al poporului. Din 6 volumuri în care am expus istoria Românilor, desigur că cuprinsul a două este consfințit tratării părților culturale.

Limba în care am scris aceste volumuri, este pe cât s'a putut adevărata limbă românească, ferită pe cât de archaisme nefolositoare, așa de neologisme de prisos.

Efectul cărții mele a fost covârșitor. Cu toate că prețul ei era destul de urcat (pentru abonați 48 de lei, pentru librării 60), totuși cele 1500 de exemplare în care fu tipărită, se desfăcură îndată, așa că fui nevoit a retipări vol. 1 din care se părădui un număr de exemplare. Lucru în destul de neobicinuit în țara noastră, nu numai că desfacerea cărții acoperi cheltuelile tiparului îndestul de însemnate (vr'o 20.000 de lei), dar îmi rămase și un

folos. Nevoia unei istorii a Românilor era simțită de toată lumea și cartea mea venise la timp tocmai în momentul când înălțarea prezentului trebuea să caute în trecut rădăcinile pe care crescuse.

VI

Până la acest moment al vieții mele intelectuale, mintea mea se avântase din când în când și pe tărâmul poeziei. Cea dintâi încercare în versuri de care îmi aduc aminte, fu scrisă de mine în fuga trenului, când mă întorceam din Berlin și străbăteam frumoasa grădină a Moldovei, Bucovina, în care eram să țin o cuvântare la mormântul lui Ștefan. Dar simțimântul ce însufleți această primă a mea inspirație pornise de la natură, pentru a se urca în cutele inimei mele. Era în spre toamnă și frunzele pădurilor de fag începuseră a-și schimba coloarea. Închegai atuncea următoarele strofe:

S'intinde codru'n depărtare
Pătat de mii culori
Prin verdele rămas se pare
Ca acoperit de flori
Dar nu sunt frunzele uscate
Ce nu s'au deslipit
Și roșii, galbene
Pe arbori au murit
Un codru e și-a mea iubire
Un codru înșălător
Speranțe, visuri, amintire
Sunt frunze uscate 'n dor.

De atunci isvorul poeziei s'a deschis în mintea mea și el curge mai bogat sau mai domol, după cum bate pulsul simțimântului. Arhiva cuprinde multe poesii de mine publicate sub pseudonimul Laur[74] și Rama[75], căci mi se părea că nu era potrivit a mă avânta sub numele meu pe un tărâm, în care vorbea inima, dar din care nu era să culeg roadele cele mai alese. Dacă notez însă această trăsătură a inteligenței mele este pentru că totdeauna am avut și darul de a întrupa gândirea și icoana și dacă scrierile mele istorice au și însușiri stilistice, ele sunt datorite acestei plecări a mele cătră poesii care totdeauna au dat fără de voe rostirii concepțiilor mele, fie din viu graiu, fie în scris, un colorit deosebit.

Această vibrare puternică a simțământului în inima mea s'a manifestat și în muzică. Deși nu am studiat niciodată compoziția muzicală, ci numai execuția pe piano, am compus mai multe melodii în destul de izbutite, cea dintâi a fost o arie pusă pe cuvintele lui Șerbănescu «Unde ești?»[76], a doua pe un sonet a lui François Copée «Pour toujours me dis-tu». Nu le-am

publicat nici odată cu toate că prietenii mei, cărora le plăcea foarte mult caracterul acestor ani, mă îndemnau necontenit să o fac; dar mie mi se părea ridicul și apoi că mă compromit.

Din această notă sentimentală a ființei mele se explică mai multe din însușirile gândirii mele, precum și din faptele săvârșite de mine. Sunt un optimist cu neputință de urnit din gândurile lui spre bine. Nu-mi pot închipui ca răutatea oamenilor să meargă atât de departe cum a mers tocmai cu mine care n'am căutat decât să fac binele și obștesc și individual. De câte ori caut a'mi arăta în adevărata lor fire pe acei pe care îi socot prieteni, nu pot crede și apoi când faptele mă aduc la adevărata convingere, rămân ca trăsnit; dar tot pare că mai rămâne o speranță, că poate să fie vre-o înșălare sau în ori ce caz vr'o aiurare a celui rătăcit. Această părere prea bună despre oameni mi-a făcut mult năcaz; dar nu-mi pare rău de dânsa; mi-a menținut totdeaima sufletul deasupra mizeriilor omenești.

Tot din această notă sentimentală se explică adânca mea iubire de țară; dorința de a desgropa trecutul unui popor întunecat, pentru a arăta în sfârșit și străinătății cine suntem, ca să ne cunoască și să ne aprețuiască.

Aceeași trăsătură a firei mele mai de samă se vede și din iubirea mea mai restrânsă pentru colțul de țară ce'l locuesc, Moldova, și pentru orașul în care m'am născut, Iașul, pe care nici odată nu am vrut să'l părăsesc cu toate că de mai multe ori am avut prilejul de a mă strămuta în București, către care gravitează tot ce în această țară poate ca să ducă în el. Când mă întorsesem de la Berlin, înainte de a intra în magistratură, mă asociasem la un, birou de avocatură cu Mihail Cornea[77], care ajunse mai târziu cel mai mare avocat român și în tovărășia căruia puteam ajunge la o frumoasă poziție materială. Dar Cornea se strămută la București; și când mă gândeam să-mi părăsesc iubitul meu Iași, mă apucă o jale adâncă, așa că pe de o parte dorul de locul meu de naștere, pe de alta plecarea mea către gândirea teoretică mă împiedicase de a mă duce în centrul României, unde aș fi putut ajunge la averi și poziții înalte. Rău am făcut, bine am făcut, aceasta să o judece acei ce văd ce am lucrat până acuma și ce nu aș fi putut îndeplini, dacă aș fi fost răpit de vârtejul vieții de toate zilele.

Prilejul de a mă strămuta cu catedra la București se mai deschise încă la moartea lui V. A. Urechie[78], când n'aveam decât să cer transferarea mea la București, dar nu am făcut-o, ci am recomandat pe Dimitrie Onciul, profesor din Bucovina. Ca să vadă lumea care nu știe aceste lucmri, ce fel de om sunt, voiu arăta cum s'a făcut această recomandare. Dimitrie Onciul era austriac și profesor la Gimnaziul din Cernăuți. Scrisese câteva mici lucrări asupra istoriei Românilor. Cea mai însemnată era o critică a cărții mele Teoria lui Rösler[79], în care însă depășind marginele obiectivității, mă ataca chiar personal. Figuram ca titular de Istoria Românilor în juriul ce trebuia să recomande pe profesorul la catedra din București, concursul ținându-se la Iași, după legea de atunci. Onciul se temea, că dacă vor afla

autoritățile austriace, că se prezintă în țară străină pentru a concura la o catedră, să nu-l elimineze din postul lui[80], înainte de a fi sigur că'l dobândește pe cel din România. El veni să mă roage mult pe de o parte să'l susțin, pe de alta, ceea ce era mai grav, căci era în contra legii care cerea prezența la concurs a candidaților, să fac ca recomandarea lui să se facă în absența lui, căci nu poate răspunde la apelul nominal. Cu toate că mă atăcase personal în articolul lui, dar scrierea lui era bună și mă gândii mai mult că Universitatea din București va căpăta un bun profesor, pe lângă că făceam bine unui Bucovinean, de a cărui țară mă lega scumpă amintire, așa că lăsând la o parte chestia personală, când se făcu apelul nominal, eu spusei că Onciul fusese dimineața în oraș — ceea ce nu era adevărat — și că trebue să vină îndată. Comisia procedând la lucrări, la întrebarea lui Maiorescu, președintele comisiei că ce zic eu de Onciul, l'am recomandat cu căldură ca un om ce'și cunoaște materia ce era să predea și comisia l'a recomandat cu unanimitate și a fost numit[81].

Onciul începu lecția lui de deschidere la Universitatea din București în 1897 cu cuvintele: «Până acuma, domnilor, nu avem e istorie a Românilor și omul care trebue să o scrie nu s'a născut încă». Cu toate acestea în 1897 apăruse Istoria cea mare a Românilor, scrisă de mine.

Fiind însă că a venit vorba despre oamenii de talent, la a căror carieră am contribuit, voi mai însera aici pe câțiva. Neculai Iorga îmi fusese elev la universitate și admirasem mult întinsele cunoștințe ce le poseda încă de pe băncile școalei. El vroia să dea, licența înainte de a sfârși cursul de 3 ani; dar avea în această chestiune de protivnic pe profesoml Aron Densușianu. Susținui pe eminentul elev din toate puterile și obținui să-i fac majoritatea. Care dispuse trecerea licenței dupe 1/2 an de ascultare numai. Licența în literatura clasică o trecu cu cea mai mare distincție, obținând toate bilele albe și deci magna cum laude. Îmi veni în minte să sărbătorim pe minunea de om ce aveam înainte și propusei să'i dăm un banchet, lucru cu totul neobicinuit la noi în țară cu studenții universitari. Banchetul despre care ziarele vorbise, pusese pe Iorga într'o bună lumină. Ministerul de atunci al Instrucției publice[82] îi dădu un ajutor spre a face o călătorie în Italia și a'și întrema puterile zdruncinate prin prea marea încordare a muncei. Când veni înapoi fu numit profesor definitiv la Ploești și dobândi o bursă pentru străinătate plecând la Paris. Aici el părăsi filologia clasică și se apucă de Istorie. După ce trecu în Germania, scrise două opuri voluminoase asupra «Une collection de lettres de Philippe de Maizières» 1892 și «Thomas III, marquis de Saluces» 1893, se întoarse în țară, unde se deschisese un loc vacant de istoria medie și modernă la Universitatea din București. Iorga se prezentă înaintea juriului din Iași din care făceam parte.

Al treilea profesor universitar creat tot prin străduințele mele a fost A. C. Cuza. Cunoșteam de mult și aprețuisem cunostințele și talentul extraordinar de scriitor al lui Cuza și cu toate că mă atăcase într'o epigramă antisemită,

crezând svonul că eu aș fi de origină Evreu, totuși ca și la Onciul, nu'am căutat la acest păcat al lui față de mine și l'am luat cu mare dragoste.

Îl îndemnam mereu să scrie o lucrare mai însemnată, pentru a putea dobândi un premiu la Academie și a se putea înfățișa la o catedră ce era să se creeze la Iași pentru economia politică. Mă ascultă și scrise un foarte bun studiu asupra poporației[83]. Mă silii să fie primită la Academie, ceea ce nu fu greu, fiind dată însemnătatea scrierei și apoi îndemnându-l iarăși să se prezinte la concurs pentru catedra ce se crease, am izbutit după mult năcaz și multe stăruințe și fu numit în acest post. Cuza recunoaște el singur cele ce făcusem pentru el, în lecția de deschidere a cursului său de la Universitate.

Mai sunt însă și alții, în alte ramuri de activitate, care îmi datorau cariera și situația în care se află astăzi. Așa pictorul Ștefan Popescu pe care eu l'am recomandat Maiestății sale Regelui de i-a dat o bursa pentru studiul picturei și i-am obținut apoi și un ajutor de la Minister. Era un simplu institutor talentat, nu e vorbă, și care își luase congediu și studia pictura la München cu 100 de lei pe lună, ne putând aici lucra, nici progresa. A ajuns acum un pictor de samă. Apoi Cristea Georgescu, care a ajuns primar la Constanța. Acesta avea o voce superbă de bas și era scriitor la Trabunalul de Iași. M'am înflăcărat așa de mult pentru vocea lui, că mă duceam din oraș în oraș spre a ținea prelegeri iar el spre a cânta și a-și aduna astfel câteva mii de lei, cu care putea pleca la Paris.

Era prea în vârstă însă (32 de ani) pentru a putea face carieră muzicală; dar el dobândi o măestrie în cântec care 'i deschise foate ușile din țară și dacă el ajunse ceva, datora mai mult muzicei decât dreptului pe care'l învățase. Bietul om a murit nu de mult de o congestie la inimă. Calistrat Hogaș[84], un prielen al meu din copilărie și conșcolar de la liceu, al cărui talent de scriitor mai ales în descrierea frumoșilor noștri munți îl cunoscusem din Revista din Peatra, Asachi[85] și pe care stăruii să fie adus la Iași din directoratul gimnaziului din Alexandria pentru a'l pune într'un mediu mai cult, iar apoi scrise în Arhiva, mai târziu în Viața Românească frumoasele luiamintiri din călătorie; Ioan Tanoviceanu care cu toate că, fiind judecător, mă condamnase la o lună de închisoare pentru o palmă ce o dădusem unui funcționar de la poștă într'un moment de dreaptă indignare, totuși îl luai de asemenea în dragoste, îi deschisei coloanele Arhivei[86] unde a ajuns, ea prin lucrări de samă, să atragă luarea aminte asupra lui. Acuma este profesor de universitate și membru corespondent al Academiei române. Teodor Burada[87], neobositul cercetător al țărilor locuite acum sau altă dată de Români, care iarăși și a făcut reputația prin Arhivă și ale cărui scrieri treceau toate sub ochii mei, de oare ce el nu avea încredere în el însuși și până nu revedeam eu scrierile lui pentru forma lor stilistică, nu publica nimic. Gheorghe Ghibănescu, un harnic cercetător al trecutului nostru, care iarăși își făcunumele prin Arhiva și pentru care stăruii să fie ales membru corespondent al Academiei române[88].

Dacă am amintit toate aceste fapte ale mele, am făcut'o fiind că germenul din care ele plecase, avu o înrâurire asupra mersului gândirii mele și în scrierile mele se va găsi uneori răsunetul acestei îmboldiri ale caracterului meu. Nu se poate doar desparte cu totul cursul ideilor de albia în care ele alunecă.

VII

Cugetul meu fusese totdeauna frământat de dorința de a face cunoscută cât mai mult țara și poporul meu lumei străine, căci mă gândeam că, fără înălțarea neamului românesc în ochii civilizației apusene, de geaba ne mai frământăm pe pământ și până atunci, când mă apucai și de această intreprindere, ce puțin se lucrase în această direcție!

Pe calea istoriei, mai ales, doar numai marele Mihail Cogălniceanu căutase să facă cunoscută Europei istoria poporului român, prin scrierea lui apărută la Berlin în 1837 Histoire de la Dacie[89]. Reluând firul rupt de la Cogălniceanu, mă adresai în anul 1881 lui Emile Picot[90], profesorul limbei romane de la școala limbilor orientale din Paris, rugându-l să facă a fi primit un articol al meu asupra desmadulărilor Moldovei (Răpirea Bucovinei și a Basarabiei) Les démembrements de la Moldavie, înRevue des deux Mondes. Picot îmi răspunse că cu acea revistă nu are legătură, dar că poate să intervină la Gabriel Monod[91], directorul Revue historique[92]. Articolul meu fu primit și publicat în fruntea numărului Mai-Iunie și Iulie-August 1881 al marei reviste francede. Monod mă rugă curând după aceea să'i scriu buletinul istoric asupra României, adecă dare de samă critică asupra scrierilor istorice ce apar în România sau în străinătate despre Români. Am urmat de atunci regulat a publica asemenea buletine în revista D-lui Monod, prin care străinătatea a fost pusă în cunoștință cu mișcarea intelectuală românească pe tărâmul istoriei. Am publicat buletine în anii 1881, 1882, 1883, 1884, 1885, 1886, 1887, 1890 (pe 3 ani), 1892, 1894, 1900 (pe 6 ani) și 1908 (pe 8 ani)[93]. Pe lângă aceste dări de seamă anuale, am mai înserat în Revue historique mai multe articole, dintre care enumăr pe următoarele, afară de cel dintâiu amintit mai sus: De l'origine du peuple roumain[94]; Les guerres dacique de l'Empereur Trajan[95]; l'Empire Valaho-bulgare[96]; Observation historique des Daco-Roumains[97]. Am mai înserat tot pe atunci un articol în Revue de Geographie a lui Ludovic Drapeyron: Les Roumains et les Grecs, și: Situation geographique du peuple roumain[98].

Numele meu fiind cunoscut la Paris prin colaborarea mea la aceste reviste, am fost invitat de mai multe alte reviste a scrie aticole privitoare la Români. Așa eruditul abate Van der Gheyen[99] din Louvam îmi ceru colaborarea la Muséon[100] din acel oraș, unde am trimis însă numai două lucrări mai mici, întrucât revista fiind consacrată chestiilor din extremul

orient, publicitatea ei nu-mi convenea.
Tot pe atunci însă publicai în franțuzește și combaterea lui Rösler sub titlul Les Roumains au Moyen Âge, une enigme historique, un volum, Paris 1885.
Toate aceste lucrări îmi deschiseră calea către o lucrare mai însemnată. Anume pe la 1892 o societate de istorie întreprinse a scrie o mare Histoire génerale de 795jusqu' a nos jours. Mă îngriji îndată modul cum acei învățați străini de țara noastră erau să înfățișeze pe Români și cerui de la unul din directori Alfred Rambaud să le dau părțile privitoare la Români, ceea ce D-sa primi cu mare plăcere prin o scrisoare foarte măgulitoare pentru mine. Scrisei deci pentru vol. III și V ale acelui corp de Istorie două capitole. Pentru celelalte volumuri, Românilor nu li se mai dădu din lipsă de spațiu decât câteva pagini, pentru care eram consultat. Dar nu mă mulțămii numai în această răspândire a istoriei Românilor în străinătate, ci întreprinseiu reproducerea în franțuzește a Istoriei complecte a Românilor, pe care o reduseiu însă la cele ce puteau interesa pe străini omițând puzderia de domni fără nici o însemnătate pe care trebuisem să-i înșir în ediția românească. Apăru deci în Paris 2 mari volumuri de 1000 de pagini împreună, sub titlul Histoire des Roumains de la Dacie trajane, Paris, 1896, pentru care Alfred Rambaud scrise o prea frumoasă și cuprinzăitoare prefața, de 70 de pagini, în care rezuma în stil cald și elocvent întreaga desfășurare a istoriei românești. Această carte avu un mare succes, atât de presă, fiind foarte favorabil aprețuită de critica franceză, engleză și italiană (Germania se ocupase de ea numai în 2 Reviste), cât și de librărie, desfăcându-se destul de repede ediția ce o scosesem[101].
Până acuma însă mă ocupasem atât în românește cât și în franțuzește mai mult cu istoria pragmatică, cu expunerea faptelor bine înțeles tot deauna înțesată de idei, după cum mă împingea un sentiment sănătos al adevăratului caracter al istoriei. Nu numai atâta, acelaș sentiment mă îndrumase către o luare aminte deosebită, către data seriilor de fapte din care se constituia desvoltarea popoarelor, urmărindu-le totdeauna în expunerea mea cu îngrijire așa ca ele să nu fie înecate ca la alți istorici în amănunțimi prea migăloase și în fapte lăturalnice, ci căutând tot deauna să urmăresc un șir de fapte de la originea lor, care mă preocupa totdeauna foarte mult, până ce ajungeam la un rezultat care punea capăt seriei. Nu că expunerea istoriei după serii ar fi fost o înoire iscodită de mine, de oarece succesiunea sa însăși este o serie, dar progresul unei științi constă nu numai în aflarea de metode nouă, ci în întărirea celor vechi și neapărat în natura științei însăși. Așa că istoria a fost totdeauna expusă serial, și capitolele fie cărei opere sunt titlurile a tot atâtea serii de fapte; dar aceste serii reieșeau oare cum pe cale neconștientă din înlănțuirea faptelor înseși, pe când eu cer ca această înlănțuire să fie strânsă cât se poate mai de aproape de istoricul însuși. Apoi seria nu constă numai în înșirarea după olaltă a evenimentelor,

ci din înlânțuirea lor cauzală, încât nu mai stabilim cauzele faptelor ce leagă în chip sănătos și nedeslipit în seriile istoriei.

Dar cum am spus, aceste idei pe care mai târziu le-am desvoltat în o lucrare a parte, pe atunci mijiau numai în chip mai mult instinctiv în mintea mea și mă îmboldeau la o lucrare istorică, de care sunt mulțămit și acuma, când teoria acestei științe a reușit să'i lumineze natura.

Prin urmare, eu îndrumam chiar în istoria pragmatică tratată de mine până acum un fel nou de expunere a trecutului; era o concepție teoretică în lucrarea mea practică de istorie pragmatică; teoria istoriei pe care am închegat'o mai târziu, își avea rădăcinele în instinctul sănătos care mă călăuzia în expunerea, faptelor trecutului românesc și teoria istoriei aștepta să iasă la lumină, cum așteaptă floarea să iasă din plantă la vremea ei și, îmbobocirea acestui gând se arătase la mine de timpuriu, de la prima apropiere a cugetului meu de concepțiile istoriei. Încă din 1866, când eram încă tânăr, ba pot zice copil, scrisesem doar cea dintâiu aruncătură de gând asupra istoriei din câmpul teoriei. Mă îndeletnicisem cu importanța și utilitatea istoriei. Apoi, câțiva ani după aceea, una din cele dintâiu lucrări ale mele publicată înConvorbiri literare fusese, după Cultura naționață„ tot o lucrare teoretică asupra societății omenești, studiul comparat asupra celor 4 opere mari de Istorie a civilizațiilor.Mintea mea era deci aplecată către studiul teoretic al disciplinei istoriei, întâiu din fundamentul intelectual pe care se înnâlța lucrarea mea practică, Istoria Românilor, apoi din cele câteva încercări anterioare de cercetări teoretice. Trebuea deci să fac numai un pas pentru a trece de la o așa dispoziție a minței la sistematizarea concepțiilor ce'mi mișunau în adâncul cugetărei. Aceasta o făcui în 1894.

VIII

În acel an, în 6 Septemvrie, mă duceam să'mi fac obișnuita preumblare de sară pe frumoasa alee a Copoului și o gândire care întovărășea adese ori cercetările mele istorice se înfățișa din nou cugetărei mele, cu o deosebită putere, anume: cum se poate ca în istorie studiul procedării minței la cercetările ei să fie deosebit de aceste cercetări înseși și cum se poate să fie două discipline, care să se îndeletnicească cu aceste întrebări? În fizică există numai concepțiile care se îndreaptă asupra fenomenelor naturii și nu o a doua știință care s'ar ocupa cu modul cum fizicul trebue să înjghebe adevărurile sale; de asemenea în Astronomie, în Chimie, în științele naturale propriu zise, ea Botanica, Zoologia, Mineralogia. Pentru ce în istorie ar fi nevoie de o știință, care să stabilească modul cum trebue să cugete istoricul și a doua care să stabilească aplicarea acestei cugetări asupra faptelor?

Această cugetare o regăsesc în un carnet scrisă cu plumbul astfel: «Istoria este până acuma numai o practică, teoria îi lipsește; precum a fost lung timp o practică arhitectura, agricultura. Știința istoriei este să expună principiile puse în chip ne conștient în practică, de aceea se scrie istoria». Urmează apoi în acelaș carnet vr'o 150 de cugetări asupra naturii istoriei.

Ideea de aplicare îmi destăinui răspunsul la această întrebare. Istoria este o disciplină practică, în felul agriculturii, arhiturii și muzicei, care, în afară, de practica lucrurilor, trebue să aibă și teoria lor. Istoricul, când scrie istorie, nu face altceva, de cum face agricultorul, când lucrează pământul, arhitectul, când rădică clădirea și muzicantul, când compune bucățile. El aplică principii teoretice la îndeletnicirea lui practică. Pe când însă celelalte 3 discipline cunosc principiile pe care se întemeiază, istoricul nu cunoaște pe ale lui.

Lucrul nu era în tocmai așa în realitate, căci mai mulți autori, filosofi, oameni de știință și istorici reflectaseră asupra principiilor pe care se razimă istoria, discutaseră caracterul ei; dar mărturisesc că, preocupat prea mult de istoria pragmatică a Românilor, lăsasem cu totul la o parte teoria disciplinei și numai cât după ce am sfârșit vol. VI, și am văzut înnaintea mea lucrarea uriașă ce săvârșisem, îmi puseiu întrebarea: bine, ain scris istoria Românilor, dar în fond ce am făcut? Inșirat'am pe miile de pagini ale groaselor volumuri, adevărul asupra trecutului și acest adevăr poate el fi stabilit? Oare sunt garanții logice, criteriile pe care el se întemeiază? Și din

aceastăîntrebare chmuitoare care amenința la un răspuns negativ, să reducă în pulbere munca mea de 26 de ani, se născu frământarea de gânduri asupra naturii istoriei, din care răsări ideea fundamentală a unei științe, a unei logice a istoriei, deosebită de istoria însăși, idei pe care începui să le repet în încordatele mele cugetări și să altoiesc tot idei noui, însemnate pe hârtie așa răzlețe cum răsăreau în minte, dar pe care mai apoi le închegaiu în un sistem. Din această elaborare lăuntrică ieși, după patru ani de stăruitoare cugetare și cetire, lucrarea mea Les principes fondamenteaux de l'histoire, Paris 1899, un vol. de peste 300 de pagini. Chipul cum am lucrat acest volum a fost de a cugeta mai întâi prin mine însumi la problemele multiple pe care istoria le pune în fie ce clipă înaintea teoriei și după ce aruncam pe hârtie gândirile mele, să le controlez cu ale celor ce cugetaseră înaintea mea la ele, a le întâri prin sprijinul părerilor asemănătoare sau a combate pe acele ce nu-mi păreau a fi nimerit adevărul. Prin acest mod de a lucra, pe de o parte am ajuns a descoperi adevăruri noui, pe de alta a mă ținea în curent cu tot ce se scrisese în această materie și deci aveam înnainte lucruri cugetate mai înnainte de altii ca ale mele, dar pe de altă parte a deosebi bine cele ce eu adăogisem la tezaurul de adevăruri asupra naturei istoriei.

Dacă am scris această carte mai întâi în limba franceză și am tradus-o apoi în românește sub titlul Principiile fundamentale ale istoriei, Iași 1900, am făcut-o fiind că în lipsa unei terminologii filosofice proprii românești, ar fi trebuit să înving două greutăți în a ei alcătuire, întâiu acea destul de însemnată a ideilor înseși, după cum acea a învestmântărei lor în scriere, greutate îndoită pe care o înlăturam prin cugetarea și scrierea ei în o limbă cu terminologie filosofică formată. Traducerea pe care o făcui, este însenmată prin intenția de a da în o limbă românească cât se poate de curată idei încât nerostite în această limbă, ferindu-mă cât puteam de neologisme, fără însă a merge prea departe în înlăturarea lor.

Volumul meu întâlni o primire foarte călduroasă în toate țările apusene și vr'o 35 de critice, din care unele făcându-mi puternice întâmpinări, mă sileau la răspunsuri care întăriau mai bine în mine însumi ideile ce apăram și le introduseiu și în cugetarea europeană. În țară, bine înțeles, mișcarea deșteptată prin volumul meu fu foarte restrânsă. Apăru o singură critică a D-lui Floru în Convorbiri literare[102], care însă, în deosebire de criticele străine care combat numai opera, nu și persoana, este văpsită cu o nuanță personală ce avea aerul de a-mi da lecție, din înălțimea mărimei criticului. Tot pe atuncea, prietenul și la fel cugetătorul logicean profesor la Univ. din Friburg im Breisgau H. Rickert[103]scotea un volum «Die Grenzen de naturwissenschaftlichen Begriffsbildung[104], pe care criticându-l la lumina principiilor puse de mine, la temelia științei istoriei, îmi întări și mai mult convingerea că pusesem mâna pe adevăr prin deosebirea fundamentală a faptelor universale în fapte de repetare și în fapte de succesiune prin sprijinirea, că numai faptele ce se repetă pot fi supuse noțiunei de lege, că

faptele succesive pot da naştere la idei generale absolut neapărate constituirii unei ştiinţi, numai celor de serii, care se desvoltă în timp, şi sunt alcătuite din fapte ce nu se repetă nici odată şi ele înseşi nu se reproduc nici când în chip identic în cursul timpului, că legătura care dă naştere ideilor generale de repeţire, legilor, este generalizarea, pe când în serii ea este reprezentată prin cauzalitate, că de aceea numai istoria este o ştiinţă adevărat explicativă, pe când ştiinţele de legi urmăresc numai constatarea faptelor şi a legilor, fără a căuta să le dea explicarea decât în chip excepţional şi are mai departe un număr foarte mare de idei zămislit din aceste concepţii de temelie.

Articolul I contra lui Rickert apărut în Revue philosophique[105] a lui T. Ribot[106] din Paris în 1900, iar al 2-lea după ce ieşi şi partea a doua a studiului lui Rickert, înRevue de Synthèse historique[107] a lui H. Berr, 1902. Această din urmă revistă fusese întemeiată în 1900, un an după apariţia cărţei mele Les principes fondamenteaux şi directorul ei îmii scrise o scrisoare foarte măgulitoare, rugându-mă să colaborez la ea, ceea ce am făcut de atunci înainte cu cea mai mare stăruinţă, revista trebuind să grupeze în jurul ei pe toţi acei ce se interesau de partea teoretică a istoriei. O mai mare distincţie trebue ca să-mi aducă cartea mea Les principesfondamentaux, anume alegerea mea de corespondent al Academiei ştiinţelor morale şi politice din Paris, în anul 1900. Datoresc mult această mare cinste lui Alfrel Rambaud, care mă preţuia mult dela colaborarea mea la Histoire générale. Prin această alegere mă înnălţaiu în proprii mei ochi şi mă convinseiu că natura pusese în creierii mei o putere de cugetare neobişnuită, dar bucuria mea cea mare, nesfârşită, provine din razele ce se răsfrângeau din această alegere asupra Universităţii din Iaşi, precum şi asupra ţării şi poporului meu; căci eram singurul Român ce puteam adâoga la titlurile mele şi acel mult răsunător de corespondent al Institutului din Franţa. Înnaintea mea fusese principele Gheorghe Bibescu, cu care eram foarte strâns legat: el ajunse chiar membru asociat al Institutului, însă această înnaltă poziţie ştiinţifică — cea mai înaltă pe care un străin o poate dobândi în Franţa — o urcase Bibescu mai mult prin generoasa lui împărtăşire la războiul din 1871 şi prin aceea că era mai mult Francez decât Român. El vorbea de abia româneşte, şi prin graiu ca şi prin simţire era Francez. El scrise amintiri din timpul războiului în un stil strălucit şi cu o căldură neobişnuită a inimei, pentru care se împrumuta pagmi întregi din ele într'un roman al său.

În ţară, această veste deşteptă o mişcare neobişnuită şi Secretarul general al Academiei d. D. Sturza amintea în raportul său pe 1900 despre marea cinste ce se făcu Academiei şi poporului român prin alegerea mea de corespondent al Institutului. În 1900 trebuia să mă duc la Paris spre a mulţămi în persoană Academiei ce mă alesese şi a face în ea prima mea comunicare asupra subiectului La Psychologie et l'histoire, una din primele

scrieri care atinsese această întrebare. Tot atunci se țineau la Paris 2 congrese, acel de istorie comparată, la care făcui de asemenea o comunicare L'hypothese dans l'histoire[108], în care făceam eu cel întâiu deosebirea între modul de verificare al ipotezelor privitoare la faptele generale și acel la faptele individuale. La congresul de învățământ superior făcui o comunicare asupra nevoiide a se introduce cursuri de teoria istoriei în Universități[109], arătând că numai așa se va putea pune capăt anarhiei ce domnește în concepțiile asupra naturei și a metoadelor în istorie.

Un scriitor ungur sau mai bine zis un muzicant amator și de scrieri istorice publicase tocmai în vederea congresului de istorie din Paris un volum intitulat Roumains et Maghyars devant l'histoire, Paris 1900, pe care-l împărți gratuit la toți membrii congresului. Mă puseiu îndată să-i răspund pentru a paraliza înrâurirea pe care Rösler voia s'o pună în lucrare asupra membrilor congresului și scriseiu o broșură în destul de cuprinzătoare care sprijinea teza stăruinței Românilor în Dacia traiană, protivnică celor susținute de Unguri asupra părăsirii ei[110]. Și eu o împărții tuturor membrilor congresului și o mai trimeseiu și tuturor oamenilor de samă din deosebitele țări europene.

Această chestie a rupturilor dintre Unguri și Români o atinsesem întâi în Teoria lui Rösler și în străinătate în ediția franceză a acestei cărți Les Roumains au Moyen-âgeprecum și în mai multe articole din Revue historique, citate mai sus. Revenisem aasupra ei cu prilejul serbării mileniului maghiar prin un articol publicat în Revue de Géographie[111] a lui Drapeyron[112]: La Roumanie et la Hongrie a l'occasion du Millénium maghyar 1896[113]. Mai revenii asupra subiectului în 1902 în revista La Renaissance latine[114] a principelui Brâncoveanu: Roumains et Hongrois[115].

În deobște combaterea teoriei părăsirei Daciei fu întreprinsă de mine, după Petru Maior[116], pentru întâia dată, și astăzi pot spune cu mulțămire că toate mințile nepreconcepute admit stăniința Românilor în Dacia. Bine înțeles, că pe Unguri nu-i poate convinge nimeni să scrie, că au interes de a nu fi convinși.

IX

De abia sfârșisem cu Principiile fundamentale ale istoriei și-mi puseiu în gând să explic aceste principii la o lucrare de istorie pragmatică. Încât de pe când scriam Istoria Românilor și ajunsesem la alegerea lui Cuza Vodă, mă gândeam să scriu odată viața și domnia lui, pentru a pune în lumină o personalitate, care după puținele lucrări ce știam despre dânsul, îmi apăruse ca mare și însemnată. Unindu-se acum această dorință cu aceea de a pune în practică principiile mele teoretice asupra chipului de a scrie istoria, mă apucai de așternut pe hârtie faptele domnitorului care răsărea tot mai mare sub pana mea, cu cât înnaintam în cercetările mele. În această lucrare[117], căreia trebuea să'i jertfesc patru ani (1899—1903), m'am călăuzit de principiile seriilor istorice, urmărind nașterea, creșterea și ajungerea unor șiruri de fapte care conduceau toate la un rezultat mai mult sau mai puțin statomic, unul din ele găsindu-și capătul în urma formației desăvârșite, altele poposind numai câteva pe calea timpului, pentru a se pregăti de acolo spre o mare desvoltare. În capitolul introductiv redau seriile și modul cum ele s'au înfăptuit și rezultatele la care am ajuns. Scrierea e întemeiată pe un foarte bogat material de documente, așa că acesta fu aproape istovit; cel puțin în ceea ce privește documentele cunoscute, așternui o expunere a timpului în care această domnie și-a desfășurat inelele, din care răsărea pe deplin măreția faptelor îndeplinite și rodnicia lor pentru desvoltarea viitoare. Urmând sistemul stabilit de mine, că istoricul trebue să se abțină pe cât se poate mai mult de la judecarea evenimentelor și a personalităților, prin mijlocirea cărora ele se îndeplinesc, putui atinge toate întrebările și expuseiu toate împrejurările fără nici o umbră de părtinire, și nu mă temuiu deci de loc de frica ce mi-o arătau prietenii, că mă apucam de scris istorie contimporană. Lucrând totdeauna numai cu fapte stabilite, pe cât era cu putință, mai conform cu adevărul și cu spusele înseși ale personagiilor ce le săvârșeau, lăsasei asupra faptelor și oamenilor răspunderea, pe care nu o formulam nici odată cu judecăți personale.

Efectul acestei scrieri a mele asupra cugetului țării fu de tot covârșitor. Ea deșteptă pe criticii mari pentru figura înfăptuitorului României moderne, care amenința să fie acoperită prea timpuriu cu valul uitării. Dările de samă asupra Domniei lui Cuza Vodă (așa se întitulau cele 2 vol. ale mele consacrate lui), umplură. ziarele și revistele din care mai ales aleg pe acea lungă, dreaptă și frumoasă a regretatului profesor Anghel Demetrieseu

publicată în Convorbiri Literare[118].

Efectul scrierii mele și întoarcerea gândului poporului român către Cuza Vodă se văzu chiar îndată după răspândirea ei. Grigore Ghica Deleni, coborîtor dintr'o mare familie boierească, clasă ce nu prea avuse temeiu de a fi mulțămită cu Domnia lui Alexandru Cuza, luă inițiativa rădicării unei statui mareluî Domnitor, mărturisind în o scrisoare către mine, publicată în Arhiva de Iași [XIV, 183][119], că gândul spre aceasta îi răsărise din cetirea cărții mele.

Cât însă mă mâhni împrejurarea că subscripția mergea foarte slab, deoarece era combâtută de guvernul liberal, sub d. D. Sturza, cel mai mare dușman al lui Cuza Volă, care avea chiar aerul de a da a înțelege, că asemenea întreprinderi nu ar fi fost bine văzute în sferele superioare. Această părere se întări încă prin faptul, că D. Grigore Ghica, supunând M. S. Regelui inițiativa ce o luase, M. S. îl sfătuise să nu recurgă de loc la oficialități și să caute ca rădicarea acestui monument să se facă numai prin subscriere privată. Și guvernul conservator care urmă celui liberal nearătându-se mai dispus de a tolera subscrisul, se înrădăcină în gândul publicului că rădicarea unui monument întemeitorului Romămei modeme era rău văzută de curte și palat. După 6 ani de o stăruitoare muncă, abia se adunase vr'o 70.000 de lei. Dar norocul vru ca sculptorul italian Rafael Romanello[120] din Florența, căruia comitetul se adresase pentru a executa statuia, să fie un artist tot atât de mare, pe cât de desinteresat, și el se primi a executa monumentul pentru un preț, care depășia cu puțin suma adunată.

Guvernul liberal văzând că nu a putut împiedeca facerea monumentului, se hotărî să lovească în alt chip amintirea lui Cuza Vodă, anume împiedecând așezarea lui în piața Unirii, cea mai centrală a Iașului și totodată aceea care prin numele ei și prin tradiție lega de dânsa amintirea celui mai mare act al Domniei lui Cuza: Unirea efectivă și reală a țărilor române. Am povestit aiurea toate peripețiile prin care nici această chestie și luptă energică și mohorîtă pe care o duseiu sprijinită în momentele de desnădejde de soția mea, Riria[121], pentru a face ca la sfârșit să înving toate piedicile și pe partidul liberal și intrigile din comitet și să fac ca statuia să se înalțe în o formă mai măreață încă în Piața Unirii. Mai ales minunată fu izbânda repurtată de soția mea, care distruse legenda cu opoziția Capului statului contra sărbătorii marelui dispărut, în urma căreia M. S. [Regele Carol I] subscrise chiar suma de 20.000 de lei pentru fondul monumentului, spre marele năcaz al partidului liberal.

Din această luptă reiese pentru desvoltarea ideilor mele dovada, cât de mult țineam la realizarea adevărului istoric, cât de mult mă revoltasem la ideea că meritul și gloria adevărată să fie întunecată de intrigi și invidie, și cât de mare îmi fu bucuria, când văzui toate uneltirile puse la pământ și falnicul monument al lui Cuza Vodă tronând în mijlocul Iașului, pe singurul loc pe care istoria i-l pregătise.

Este o foarte interesantă serie istorică acea care plecase de la seria domnului Cuza Vodă până la întruparea marelui domnitor, în monumentul menit să'l veșnicească.

În timpul când scrisesem lucrurile înșirate mai sus, făcusem mai multe călătorii, atât în țară cât și în străinătate, care deveniră fie care din ele, un izvor pentru pana mea. Înzestrat, cum am arătat mai sus, cu darul de a-mi întrupa cugetarea în icoane, descrierile acestor călătorii, precum și alte întipăriri din natura mai mici și mai concentrate, îmi dădură prilejul de a arăta o altă parte a însușirilor mele intelectuale, acele de seriitor și de stilist care răsar și din scrisul consacrat istoriei, ba chiar și din acele de filosofie sau mai bine zis de știință a istoriei. Asupra acestui din urmă, observ că o antologie a prozatorilor francezi sau străini ce au scris franțuzește, m'a cuprins și pe mine în numărul acelora vrednici de a fi citați ca exemple de proză limpede și frumoasă în limba franceză.

Volumul meu, Amintiri din călătorie (Iași[122]) și multe mici tablouri din natură publicate în Românul Literar[123] și în Arhiva[124], dovedesc această destoinicie a mea în încrederea descriptivă și mai ales este însemnată o altă însușire ce se observă la una din aceste descrieri «O excursie la Karlsbad», în care predomnește un humoresc și un comic din cele mai puternice. Aceeași notă comică se resfrânge în o poemă eroi-comică Rața lui Burlă[125] în care îmi bat joc de lupta cea strașnică între 3 filologi de samă: Burlă, Hasdeu și Cihac de la etimologia cuvântului rață[126].

Multe fuseseră izvoarele ce'mi adapaseră mintea, numeroase și bogate erau florile ce răsăriseră în grădina îmbelșugat stropită.

Altă direcție a minței mele, asupra căreia vreau să atrag luarea a minte, este acea critică. Înzestrat cu un bogat strat de idei nu se putea ca ele să nu reacționeze în critica operilor străine, când ele se ciocneau cu ale mele, pe care după repetate recugetări, le socoteam de singurele adevărate. În câmpul cel întins al criticii mă avântaiu încă de la primele mele încercări, așa ca studiul asupra Istoriilor civilisației[127], în care mai ales răspingem teoriile lui Buckle. Apoi în multe alte articole, în care elementul critic juca un rol mai mult sau mai puțin întins. Așa și studiul asupra, Învățământului școlar[128], în Teoria lui Rösler[129], în comparație dintre doi istorici ai lui Mihaiu Viteazu: Bălcescu și Teutschländer[130], în studiul asupra lui Iuga Vodă, în care răspingeam părerea lui Onciul despre identitatea celor doi Iuga, identitate la care la sfârșit și el însuș reaunță în critica originii numelui de Arges după Hasdeu; în critica cea distrugătoare a unei încercări neisbutite de Istorie a Românilor de I. Șoimescu[131] și în mai multe altele.

Dar critica mea nu se mârgini numai la scrieri românești. Ea se întinse în curând și la cele străine, unde bine înțeles că răspunderea era mai mare și întreprinderea mai grea. Cu toate aceste isbutii tot așa de bine și articolele mele care atacau mai mult sau mai puțin celebrități europene, fură primite

de marile reviste franceze și germane cărora le trimeteam, ba care adese ori îmi erau cerute de directorii lor. Așa, în afară de critica lui Rickert, de care am vorbit și mai sus, am înserat pe rând în marea revistă franceză «La Revue critique» diriguită de D. Arthur Chuquet, membru al Academiei morale și politice din Paris la care și eu eram corespondent, o critică contra cărții lui Gustav le Bon, Lois psychologiques du développonent des peuples[132]; contra lui G. Tarde și a scrierei lui La logique sociale[133] și în contra lui Labriola, Essai sur la conception matérialiste de l'histoire[134]. Tot pe atunci apărând o nouă istorie universală, concepută din punct de vedere geografic, acea a lui Helmolt[135] 1902, scrisei în contra acelui sistem absolut falș, care voia să trateze istoria după țări și regiuni geografice, fără a mai lua în privire cronologii, o critică foarte desvoltată în La Revue de Synthèse historique[136]. Obiectivul principal însă al criticilor mele era tot marele logician H. Rickert[137], care închipuia în acel răstimp o nouă teorie, aceea a valoarei, pe care o criticam în limba franceză în La notion de valeur en histoire[138] în La Synthèse[139], apoi în limba germană în Deutsche Litteratur Zeitung 1906[140]. Cu prilejul acestei primiri a criticei mele în marea revistă germană, bag de samă că această revistă nu primea de obiceiu decât articole de critică, scurte, cum fac în La Revue critiquw[141] din Paris. Pentru mine mi-au facut o excepție, publicând articolul meu, Der Wertbegriff in der Geschichte[142], care cuprinde vreo 50 de pagini, în 4 numere consecutive, în fruntea revistei. Și mai tot deauna revistele străine, pentru a nu vorbi de cele din țară, unde lucrul se înțelege mai ușor, îmi publicau și'mi publică articolele totdeauna în fruntea numerelor în care apar.

X

Pe mine mă interesase totdeauna viața economică a societăților și în Istoria Românilor introdusesem pretutindenj, unde trebuea, cercetări în această îndreptare, fiind chiar cel întâiu care căutasem să pun în legătură desvoltarea poporului român cu starea lui economică. În domnia lui Cuza Vodă revenii cu mai multe amânunțimi asupra chestiei rurale, ajungând la rezultatul că totul revine în această privire și mai ales la dovedirea că țăranul chiar în epoca cea mai degradată a căderei lui, tot păstrase o legătură oare care cu pământul pe care cândva îl stăpânise. Dar încă înnainte de a scrie Istoria Românilor publicasem în Convorbiri Literare[143] în anul 1872 un studiu asupra Reformei asezămintelor noastre[144], în care mă ocupasem și de problema economică. Această materie am reluat-o în forma de mici articole separate care se opreau asupra întrebărilor de căpetenie ale economiei noastre, în gazeta politică Steaua României[145] 1880 și care articole fură apoi întrunite în un volum și publicată sub titlul Studii economice 1881, Craiova. În toate aceste studii atât mai vechi, cât și mai noui pătrunde mai ales ideea nevoii de a rădica agricultura noastră, izvorul cel de căpitenie al bogăției noastre naturale, și ca un corolar neapărat acea a rădicărei stărei țăranului român pe care istoria ni'l arată pe de altă parte ca fiind căzut tot mai adânc sub călcâiul claselor conducătoare.

Asupra acestor idei am revenit și stăruit fără încetare în tot cursul carierei mele, căutând să lărgesc și să adâncese patul în care ele curgeau. Ce mă mișca mai ales, era nedreptatea cu care fuseseră tratați țăranii în cursul veacurilor. Capitolele pe care le-am consfințit soartei lor vitrege în Istoria Românilor sunt din cele mai bune părți ale scrierii mele. Așa este capitolul Mihai Viteazul și Românii Ardealului, în care reiau istoria poporului român de peste munți, care rămăsese numai ca pătură țărănească, de la căderea lui sub Unguri până pe vremile eroului muntean, expunând toată seria cea lungă și dureroasă a căderii fraților noștii sub apăsarea celor 3 nații domnitoare ale Ardealului. Tot așa am stăruit mult asupra apăsării păturii țărănești din partea lui Mihai Viteazul, netemându-mă de loc de lovitura ce aduceam prin aceasta unui mare nume din Istoria Românilor și necăutând să acopăr adevărul sub mantia înșălătoare a unui patriotism nepotrivit; căci mie îmi stătea mai mult la inimă soarta păturei celei mai bogate a poporului român de baștină decât strălucirea unuia din reprezentanții neamnlui întreg. În acelaș volum (al III-lea al ediției I-a, al IV-lea al ediției II-a) revin asupra

chestiei țăranilor în totalitatea ei, în capitolul Starea Țăranilor, în care arăt cu o bogată documentare pricinele care aruncau tot mai mult elementul țărănesc în ghiarele proprietarilor mari.

Dar nu numai în istorie m'am ocupat cu chestia țărănească, ci și ca chestie socială în deosebite articole de ziare și de reviste. Așa în articolul Mijloacele de îndreptare a țărănimii noastre, publicat în Arhiva 1907, publicat după cumplita răscoală din acel an. Eu văd mijlocul nu atât în împărțirea de pământ, cât în încurajarea arendărilor obștei și în desăvârșirea cultivării pământului, care să pună pe țăran în stare de a se îmbogăți, pentru a putea cumpăra el însuși pământ. Atrăgeam mai ales luarea aminte asupra primejdiei împărțirei de pământ din partea statului, fără nici o garanție de bani și de dări, așa ca el să încapă numai în mânile ceior destoinici. În orice caz tendința mea fundamentală era pentru reducerea prea întinselor latifundii, în care se împarte mai bine de jumătate din pământul cutivabil al țării, dorind ca aceste întinderi să încapă în mânile celor ce chiar singuri îi prețuesc valoarea prin acea că'l cultivă singuri; dar deosebirea între mine și economiști era că eu vroiam ca pământul latifundiar să încapă în mânile acelora ce ar avea dreptul a'l poseda prin hărnicia lor, iar nu la toți fără deosebire, așa ca să fie mai mult părăduit decât împărțit.

Prin punerea în putință a țăranilor de a cumpăra pământ mărindu-și venitul cu arendările, s'ar ajunge cu încetul la desfacerea latifundiilor și la strângerea clasei proprietarilor mari, cari în o țară agricolă este tot deauna o ră întocmire socială. Căci nu este îndestulător ca să se sporească și întărească proprietatea mică. Este neapărat ca cea mare să fie redusă, așa ca să nu mai fie boieri și țărani, ci proprietari care să'și cultive ei singuri, nu numai decât cu brațele lor, dar prin îngrijirea, lor, pământul posedat de ei. Este o întocmire primejdioasă și păgubitoare, ca marii proprietari să posedă întinderi nemăsurate de pământ pe care'l arendează, iar ei trăiesc în țări străine storcând pământul țării prin cheltueala venitului în străinătate, iar arendașii istovesc și pe țărani de ultima lor vlagă.

Iată ideile pe care le-am apărat pururea în ceea ce privește raportul între proprietatea mare și proprietatea mică. În legătură, cu starea economică stau și alte chestii din care cea mai însemnată este cea Evreiască. Nu sunt antisemit, dar nu pot nici măcar gândi de a da drepturi unei mâni de oameni ce și păstrează caracterul strain în țara noastră. Mai ales care nu vorbește românește, ci jargonul cel nesuferit germano-jidovesc. Din acest punct de vedere, am combătut totdeauna, pretențiile exagerate evreești la împământenire și am susținut că singurul mijloc de a-i asimila ar fi de a-i însuși ca Români, pentru aceasta una ar trebui ștearsă deosebirea de religie și deci ar trebui botezați. Nu cer botezul ca o măsură de netoleranță, ci ca o încetare a piedicii căsătoriilor între Evrei și Români. Acestia nu ar putea decât să câștige prin introducerea sângelui Evreu în rasa lor, care le-ar aduce însușiri prețioase, de care Românii sunt mai săraci, ca spiritul de

economie, pricepere în afaceri, gustul de întreprinderi ș. a. m. d. Am fost combătut cu înverșunare de Evrei din această cauză imputândumi-se că aș vrea să atentez la religia lor. Mi-am apărat ideile în un articol din anul 1902 din La Renaissance latine[146], revistă redactată în Paris de principele Const. Brâncoveanu, articol întitulat La Question israélite enRoumanie. Cu acest prilej vrau să povestesc ce mi s'a întâmplat cu Luigi Luzzatti[147], fost prim ministru în Italia, de origină evreu: cu trei ani înainte publicai cercetarea mea teoretică asupra Istoriei, Les Principes fondamenteaux de l'histoire. Luzzatti mi-a scris o scrisoare plină de căldură, în care mă felicită pentru fericitele mele concepții asupra naturei istoriei și-mi ceru voie să facă o dare de seamă amănunțită asupra cărții mele. Eu cunoscând valoarea lui Luzzatti ca economist, îi mulțămii pentru interesul ce'l arată pentru lucrarea mea. Văzând însă că trec mai multe luni fără ca să apară nici o dare de samă din partea lui, îl întrebai dacă avea de gând a-și îndeplini făgăduiala, pe care o așteptam cu cea mai mare nerăbdare. Nici un răspuns, precum nici la alte 2—3 scrisori ce-i adresai. Ce se'ntâmplase? În acest răstimp publicasem La Question, israélite en Roumanie, în care combăteam pretențiile exagerate ale Evreilor. Din acel moment eu nu mai existam pentru Luzzatti. Adevărurile desvoltate de mine în Principiile fundamentale se stânsese din mintea lui, care înainte de a fi filosof și om de știință, el era Evreu!!!

Am revenit în străinătate la chestia Evreiască, cu o altă împrejurare, iar foarte de samă.